

William Mure

**Ημερολόγιο μιας περιόδου
στην Ελλάδα
και τα Ιόνια Νησιά**

Ακαρνανία – Αιτωλία

**Φεβρουάριος – Μάρτιος
1838**

Πίνακας περιεχομένων

Ακαρνανία.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΠΕΤΑΛΑ - ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Ποιμενικές συνήθειες της Ελλάδας, αρχαίες και σύγχρονες.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX. ΠΟΤΑΜΟΣ ΑΧΕΛΩΟΣ - ΕΧΙΝΑΔΕΣ - ΕΡΕΪΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΝΙΑΔΑΣ.	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ X. ΚΑΤΟΧΗ — ΑΚΑΡΝΑΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΑ — Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ.....	27
Αιτωλία.....	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI. ΑΙΤΩΛΙΑ — ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ — ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ — ΕΡΕΪΠΙΑ ΤΗΣ ΠΛΕΥΡΩΝΑΣ.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ — Η ΑΜΥΝΑ ΤΟΥ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ — Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.....	45
William Mure (scholar).....	63

Ακαρονανία

www.pentalofo.gr

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII.
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΠΕΤΑΛΑ - ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ.**

«ὦ μοι ἐγώ, τέων αὖτε βροτῶν ἐς γαῖαν ἰκάνω!
ἢ ῥ' οἱ γ' ὕβρισται τε καὶ ἄγριοι οὐδὲ δίκαιοι,
ἦε φιλόξενοι καὶ σφιν νόος ἐστὶ θεουδής; - Οδύσσ. 6.119.

Αλίμονο σε μένα, σε ποιανούς θνητούς φτάνω τώρα;
Εἶναι ἄραγε ἀλαζόνες καὶ ἄγριοι, χωρὶς δικαιοσύνη,
ἢ φιλόξενοι καὶ με μυαλό που σέβεται τους θεούς;

Απογοητευμένος από την πρόσφατη αποτυχία μας και την απώλεια χρόνου που αυτή επέφερε, αποφάσισα, κατά την πορεία μας προς την ηπειρωτική Ελλάδα, να αφήσω όσο το δυνατόν λιγότερα στην τύχη των ανέμων και των κυμάτων. Έτσι, συμφώνησα με έναν καπετάνιο, τον οποίο ο Πρόξενος μου συνέστησε ως έναν έξυπνο και αξιόπιστο άνθρωπο, με τους ακόλουθους όρους: να μας πάρει, αν ο άνεμος ήταν καλός, στο λιμάνι του Μεσολογγίου· αν όχι, να προσπαθήσει να φτάσει στο κοντινότερο σημείο της απέναντι ακτής, όπου μας διαβεβαίωσε ότι δεν θα υπήρχε δυσκολία στην εύρεση ενός ασφαλούς σημείου αποβίβασης, και όπου ο Νικόλας ανέλαβε να βρει ἄλογα μεταξύ των βοσκών, για να συνεχίσουμε το ταξίδι μας προς το εσωτερικό.

Αποπλεύσαμε γύρω στις οκτώ το πρωί της 27ης Φεβρουαρίου 1838, και για τις πρώτες ώρες επικρατούσε ἄπνοια, με την ελάχιστη πρόοδο να οφείλεται στα κουπιά των τριών ανδρών και ενός παιδιού, που αποτελούσαν το πλήρωμα του καϊκιού. Στην αρχή, το νερό ήταν επίπεδο και λείο σαν καθρέφτης· αλλά προχωρώντας ένα ή δύο μίλια στην ανοιχτή θάλασσα, παρόλο που δεν υπήρχε ακόμα ούτε μια πνοή ανέμου, η ηρεμία ἔδωσε τη θέση της σε ένα βαρύ, κυλιόμενο κύμα. Ενώ σκεφτόμουν ποια θα μπορούσε να είναι η αιτία αυτής της ξαφνικής αναταραχής του νερού μέσα στην απόλυτη νηνεμία της ατμόσφαιρας, παρατήρησα προς τα νότια, σε απόσταση μερικών μιλίων, μια σκούρα γραμμή στην επιφάνεια της θάλασσας, η οποία σταδιακά απλωνόταν προς την κατεύθυνση του πλοίου μας, και σε ένα τέταρτο της ώρας, ένας φρέσκος άνεμος φούσκωσε τα πανιά. Αυτό το φαινόμενο ήταν κάτι καινούργιο για μένα, και μου ἔκανε ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση, επειδή μου ἔφερε ἀμέσως στο μυαλό την πλήρη δύναμη μιας ωραίας παρομοίωσης του Ομήρου, την οποία μέχρι τότε δεν είχα κατανοήσει ή εκτιμήσει σωστά. Ο γέρος ἥρωας Νέστορας, ενώ ήταν απασχολημένος με έναν πληγωμένο σύντροφο στη σκηνή του, ακούγοντας τη βοή της μάχης να πυκνώνει γύρω από τα ελληνικά χαρακώματα, βγαίνει έξω για να αναγνωρίσει· και το αποτέλεσμα που παράγεται στο μυαλό του από το θλιβερό θέαμα της εθνικής ἥττας που παρουσιάζεται, παρομοιάζεται μεταφορικά ως εξής:

ὡς δ' ὅτε πορφύρη πέλαγος μέγα κύματι κωφῶ,
ὁσσόμενον λιγέων ἀνέμων λαιψηρὰ κέλευθα
αὐτῶς, οὐδ' ἄρα τε προκυλίνδεται οὐδετέρωσε,
πρίν τινα κεκριμένον καταβήμεναι ἐκ Διὸς οὔρον,- Ἰλ. ξ. 16.

Έτσι όπως η μεγάλη θάλασσα σκουραίνει με ένα βουβό κύμα,
προβλέποντας τις γρήγορες πορείες των ελαφριών ανέμων,
έτσι και αυτή, δεν κυλά ούτε εδώ ούτε εκεί,
πριν κάποιος καθορισμένος άνεμος κατέβει από τον Δία.

Το φαινόμενο που περιγράφεται εδώ είναι ακριβώς αυτό που μόλις είδα. Είναι κάτι που συμβαίνει συχνά σε στενές θάλασσες και αρχιπελάγη. Ο άνεμος που δυναμώνει σε ένα μέρος μιας τέτοιας θαλάσσιας περιοχής -συχνά, ίσως, πίσω από ένα ακρωτήριο ή νησί, και σε τέτοια απόσταση ώστε να μην γίνεται αντιληπτό από τον ναυτιλλόμενο σε άλλο σημείο- στέλνει στην κατά τα άλλα λεία επιφάνεια του νερού, το είδος της κυμάτωσης που περιγράφεται τόσο εύστοχα από τη φράση που αποδίδεται ως «βουβό κύμα», κυριολεκτικά «κουφό κύμα», στο παραπάνω απόσπασμα. Ολόκληρο το φαινόμενο έχει δραματοποιηθεί, τρόπον τινά, από τον Όμηρο, με την εξαιρετική παρομοίωση της ίδιας της θάλασσας να προαισθάνεται, με το φούσκωμα του κόλπου της, την επικείμενη αναταραχή των νερών της, ενώ είναι ακόμα αβέβαιη για την κατεύθυνση προς την οποία θα ωθηθούν· όπως και ο γέρος ήρωας προαισθάνεται με μελαγχολία την προσέγγιση της αντίθετης παλίρροιας του πολέμου, αν και είναι ακόμα αβέβαιος για τον τρόπο με τον οποίο θα επηρεαστεί από αυτήν, ή τα μέτρα που πρέπει να υιοθετηθούν για να αντιμετωπίσει την πορεία της. Ήταν ακόμη πιο ικανοποιητικό να δω την πλήρη αξία αυτής της υπέροχης εικόνας να πραγματοποιείται στις αισθήσεις μου, ίσως στο ίδιο σημείο όπου παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στον ποιητή. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στις ορεινές λίμνες και εξηγεί ένα από τα θαύματα για τα οποία φημίζεται η σκωτσέζικη λίμνη Λοχ Λόμοντ: κύματα χωρίς άνεμο. Οι ξαφνικές ριπές που κατεβαίνουν από τις βραχώδεις πλαγιές των γύρω λόφων, προκαλούν μια μερική αναταραχή των νερών, η οποία μεταδίδεται με τη μορφή κυματισμού στα σημεία της λίμνης όπου δεν γίνεται αισθητός ο άνεμος εκείνη τη στιγμή. Το σημάδι, ωστόσο, στην παρούσα περίπτωση, ήταν απατηλό για καλό όσο και για κακό· και σε μισή ώρα είχαμε και πάλι πλήρη άπνοια. Το ταξίδι προς την απέναντι ακτή, μια απόσταση περίπου δεκαπέντε μιλίων, διήρκεσε σχεδόν είκοσι τέσσερις ώρες. Η μέρα, ωστόσο, ήταν καλή και διασκεδάζα κάνοντας πανοραμικά σκίτσα των όμορφων και ποικίλων περιγραμμάτων της γης, που από κάθε πλευρά οριοθετούσαν τον ορίζοντα· Ιθάκη, Κεφαλλονιά, Λευκάδα, ολόκληρη η σειρά των Ταφίων και Εχινάδων νήσων, με φόντο τα χιονισμένα βουνά της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, με τις ακόμα ψηλότερες κορυφές της Πελοποννήσου σε μεγάλη απόσταση προς τα νότια. Υπήρχε κάτι στην ήρεμη γαλήνη της φωτεινής αλλά θολής ατμόσφαιρας, που πρόσθετε πολύ στο ενδιαφέρον της σκηνής· και, καθώς έπεφτε το σκοτάδι, με νανούρισε ο άγριος και μελαγχολικός ύμνος των Ιθακησίων ναυτικών μας.

Κατά την αυγή την επόμενη μέρα, (28 Φεβρουαρίου 1838,) βγαίνοντας από το αμπάρι, όπου είχα περάσει τη νύχτα, διαπίστωσα ότι ήμασταν αγκυροβολημένοι, προφανώς σε απόσταση περίπου ενός μιλίου από το κοντινότερο σημείο της ηπειρωτικής χώρας, κάτω από ένα από τα πολυάριθμα μικρά έρημα νησιά που διασχίζουν την ακτή της Ακαρνανίας, ένα μέρος της ομάδας των Εχινάδων. Οι ναυτικοί ετοίμαζαν μια μικρή, με επίπεδο πάτο βάρκα για να μας βγάλουν στην ακτή, στην οποία κατεβήκαμε με τις αποσκευές, συνοδευόμενοι από τον καπετάνιο και έναν από τους άνδρες, ενώ οι δύο άλλοι έμειναν στο καΐκι. Όταν ρώτησα γιατί ήταν απαραίτητο να εγκαταλείψουμε το πλοίο μας σε τόσο μεγάλη απόσταση από το λιμάνι, μου είπαν

ότι δεν μπορούσε ούτε να πλεύσει πάνω από τις λασπώδεις όχθες, ούτε να προχωρήσει ενάντια στο ρεύμα, το οποίο έρεε δυνατά από την πλευρά της ξηράς μεταξύ τους. Και τα δύο αυτά εμπόδια, όπως με πληροφόρησαν περαιτέρω, προέρχονταν από τις εκβολές του μεγάλου ποταμού Ασπροπόταμου, του αρχαίου Αχελώου, ο οποίος, αν και απέχει αρκετά μίλια προς τα νότια, επεκτείνει το ρεύμα του πολύ μακριά κατά μήκος της ακτής προς αυτή την κατεύθυνση· και, πράγματι, το νερό ήταν πολύ αποχρωματισμένο από την ανάμειξη μιας κιτρινωπής λάσπης. Όλα αυτά ήταν ενδιαφέροντα καθώς αφορούσαν το πολύ αρχαίο και πολύ συζητημένο ζήτημα σχετικά με την επίδραση αυτού του ποταμού στη διαμόρφωση νέας γης στις εκβολές του. Καθώς προχωρούσαμε, παρατήρησα ότι η θάλασσα αποτελούνταν από μια εκτεταμένη σειρά από ρηχές λιμνοθάλασσες, με στενά κανάλια εδώ κι εκεί, προσφέροντας συχνά μόλις αρκετό βάθος νερού για να επιπλεύσει το μικρό μας σκάφος, ενώ οι ενδιάμεσες λασπώδεις όχθες ήταν σε πολλά σημεία κατάφυτες με καλάμια, μερικές φορές σε τόσο πυκνή μάζα, και σε τόσο μεγάλο ύψος πάνω από την επιφάνεια, ώστε να παρουσιάζουν την εμφάνιση χαμηλών ελώδων νησιών. Η ίδια η ακτή αποτελούνταν εν μέρει από εκτεταμένες επίπεδες περιοχές, πολύ παρόμοιες στην όψη με τις καλαμοφυτευμένες όχθες μέσα στις οποίες κωπηλατούσαμε, εν μέρει από βραχώδη ακρωτήρια που εκτείνονταν από τα βουνά του εσωτερικού, και ήταν καλυμμένα με δάση βελανιδιάς. Ρώτησα τους βαρκάρηδες μας αν αυτές οι λασπώδεις όχθες αυξάνονταν ποτέ σε τέτοιο βαθμό, ή αν αποκτούσαν τόσο συμπαγή και μόνιμη συνοχή, ώστε να σχηματίζουν νέα γη· και πιο συγκεκριμένα, αν, με βάση τη δική τους εμπειρία, η συσσώρευση είχε ποτέ ως αποτέλεσμα να ενωθεί κάποιο από τα άλλα νησιά πρωτογενούς σχηματισμού με την ήπειρο. Απάντησαν αρνητικά, ότι δεν θυμόντουσαν ποτέ κάποιο νησί να έχει ενωθεί με την ηπειρωτική χώρα, ούτε είχαν ακούσει ποτέ για κάτι τέτοιο· και ότι η δύναμη του ρεύματος, κατά την εποχή των βροχών, ή όταν ο ποταμός ήταν φουσκωμένος από τα λιωμένα χιόνια ή τις περιστασιακές καταιγίδες, παρασύροντας με τη σειρά του κάθε διαδοχική απόθεση, κρατούσε τα κανάλια ανοιχτά και εμπόδιζε οποιαδήποτε μόνιμη συσσώρευση της λάσπης. Καθώς δεν είδα κανένα σημείο γης, τουλάχιστον σε αυτό το μέρος της ηπείρου, των οποίων τα φυσικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την υπόθεση ότι είχε ποτέ ανήκει στην ομάδα των νησιών που εκτείνονται κατά μήκος της ακτής της, οι υπάρχουσες εμφανίσεις φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία των ναυτικών μας, παρά το ισχυρό επιχείρημα που η γενική πεποίθηση των αρχαίων, και η ποσότητα και η φύση της προσχωσιγενούς απόθεσης, προσφέρουν το αντίθετο.

Συνεχίσαμε να ακολουθούμε την πορεία μας, με κάποια δυσκολία, για ένα ή δύο μίλια μέσα από αυτά τα κανάλια, συχνά μένοντας στην ξηρά στις όχθες· και αφού περάσαμε μερικά μικρότερα νησιά, και το μεγαλύτερο του Πεταλά, μπήκαμε σε έναν μικρό κόιλο κόλπο ή όρμο με βαθιά νερά, που σχηματιζόταν εκατέρωθεν από ακρωτήρια που προεξείχαν, ή μάλλον από βραχώδη βουνά, καλυμμένα με διάσπαρτες μάζες παλιού δάσους βελανιδιάς. Αυτό ήταν το σημείο αποβίβασής μας, που βρισκόταν σε μία από τις πιο βάρβαρες και αφιλόξενες ακτές της Ελλάδας ή της Ευρώπης· και μια πιο άγρια ή πιο γραφική σκηνή δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς. Η ατμόσφαιρα ήταν απόλυτα ήρεμη και καθαρή, με την εξαίρεση εδώ κι εκεί της πρωινής ομίχλης που επέπλεε στις πλαγιές των βουνών. Τίποτα δεν ακουγόταν εκτός από το περιστασιακό βέλασμα μιας κατσίκας, ή την άγρια κραυγή των βοσκών που καλούσαν τα κοπάδια τους, ή ο ένας τον άλλον, στις γειτονικές πλαγιές. Το μόνο ορατό σημάδι ανθρώπινης ζωής ήταν μια μικρή στήλη καπνού που υψωνόταν μέσα από τα δάση του

εσωτερικού, υποδεικνύοντας, ίσως, τη θέση μιας από τις στάνες τους. Αποβιβαζόμενος στην άκρη του όρμου, έστειλα τον Νικόλα, με τον καπετάνιο του καϊκιού, στην ύπαιθρο για να ψάξουν για άλογα. Ο άλλος ναύτης επίσης εξαφανίστηκε με τη βάρκα, και ασχολήθηκε με το ψάρεμα ή την επιδιόρθωση των εργαλείων του σε ένα μακρινό μέρος του κόλπου, αφήνοντάς με να κάθομαι μόνος μου, τρώγοντας το πρωινό μου στην ακτή. Εδώ έμεινα για σχεδόν τρεις ώρες, χωρίς να δω ή να ακούσω τίποτα άλλο από την υπόλοιπη παρέα· και, πρέπει να παραδεχτώ, άρχισα να νιώθω λίγη ανησυχία για το τι είχε γίνει. Ούτε οι υποψίες που εύλογα γεννήθηκαν -ότι δηλαδή μπορεί να είχαν υποστεί κάποια απροσδόκητη συμφορά από τους ντόπιους- έγιναν πιο ευχάριστες από την εμφάνιση ενός ή δύο δειγμάτων της προσωπικής τους παρουσίας που διακρίνονταν πάνω στους γύρω βράχους. Εκείνοι, με τη σειρά τους, έμοιαζαν να με παρατηρούν με κάποια προσοχή· και δίχως αμφιβολία, ένας "Φράγκος" (Ευρωπαίος), καθισμένος ολομόναχος στην ακτή τους εκείνη την ώρα, πρέπει να ήταν γι' αυτούς αντικείμενο εξίσου μεγάλου ενδιαφέροντος και περιέργειας όσο ήταν και εκείνοι για αυτόν.

Ολόκληρη η σκηνή έφερε ζωντανά στη μνήμη μου την περιγραφή του Ομήρου για την άφιξη του Οδυσσέα στο λιμάνι των Λαιστρυγόνων· και η σύμπτωση μεταξύ των δύο περιπτώσεων μέχρι εκείνο το σημείο ήταν ομολογουμένως αρκετά περιέργη, όπως θα φανεί από την ακόλουθη ελεύθερη μετάφραση του αποσπάσματος:

“Τον λιμένα των Λαιστρυγόνων τώρα διακρίναμε,
 Όπου ψηλά ακρωτήρια προεξέχουν εκατέρωθεν,
 Με στενό χώρο ανάμεσα, σχηματίζουν μια λεκάνη,
 Για τα πλοία να δένουν ασφαλή από κάθε καταιγίδα·
 Κανένας άνεμος δεν διαταράσσει το γυάλινο, γαλήνιο πρόσωπό του,
 Καμία φωνή δεν ακούγεται ούτε ανθρώπινο έργο φαίνεται,
 Εκτός από τους βοσκούς, που βγάζοντας τα κοπάδια τους,
 Χαιρετούν ο ένας τον άλλον στους δασωμένους βράχους·
 Ή ο καπνός, που σιγά σιγά κυλά πάνω από το δασωμένο ξέφωτο,
 Δείχνει μια αμφίβολη ένδειξη ανθρώπινης κατοικίας.
 Η βάρκα μας αγκυροβόλησε με ασφάλεια στην άγρια ακτή,
 Στέλνω δύο αξιόπιστους συντρόφους μου για να εξερευνήσουν
 Ποιο γένος ανθρώπων ορίζει αυτά τα άγονα ύψη,
 Ή τρέφεται από τους πενιχρούς καρπούς αυτής της γης”
 Οδύσσ. κ. Στιχ.81, 87, 93.

Η συνέχεια της περιπέτειας, επίσης, συνέπεσε ως εξής, οι δύο αγγελιοφόροι μου επανεμφανίστηκαν τελικά, ακολουθούμενοι από έναν βάρβαρο “με βουνίσιο ανάστημα και φρικιαστική όψη.” -(ὄσον τ' ὄρεος κορυφήν κατὰ δ' ἔστυγον αὐτὸν¹,) αφέντη τριών ταλαιπωρημένων αλόγων, πάνω στα οποία τοποθετήσαμε αμέσως τα σώματά μας και τα υπάρχοντά μας. Εγώ οικειοποιήθηκα το πιο δραστήριο ζώο· το πιο δυνατό φορτώθηκε με τις αποσκευές. Το τρίτο ήταν δικαίωμα του Νικόλα· αλλά το μοιραζόταν κατά καιρούς με τον Ιθακήσιο ναύτη μας, ο οποίος μας συνόδευσε στο εσωτερικό, με σκοπό να επισκεφθεί έναν ξάδελφό του που είχε εγκατασταθεί ως αγρότης-αποικιστής στο χωριό Κατοχή, στον Αχελώο, στα μισά του δρόμου μεταξύ του σημείου αποβίβασής μας και του Μεσολογγίου. Οι αγωγιάτες², όντας οι ίδιοι εξαιρετικοί

1 Οδύσσεια κ. στ. 113

2 Η λέξη «μουλάρης», που συνήθως χρησιμοποιείται στα αγγλικά για άτομα αυτής της κατηγορίας, θα ήταν εδώ ανακριβής, καθώς τα ελληνικά ταξιδιωτικά άλογα είναι αποκλειστικά άλογα. Καθώς η δική μας γλώσσα

πεζοπόροι, σπάνια καβαλούν τα ζώα τους· και όταν το επιθυμούν, δεν διστάζουν να προσθέσουν το βάρος τους στο φορτίο, όσο μεγάλο κι αν είναι αυτό, με το οποίο μπορεί να είναι ήδη φορτωμένα τα ζώα. Αυτά τα ζώα, αν και λίγο εξοικειωμένα με οποιονδήποτε ρυθμό εκτός από το περπάτημα, το οποίο σπάνια και με πολλή δυσκολία μπορεί να επιταχυνθεί σε έναν κουτσό καλπασμό, είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους τόσο ακούραστα όσο και οι αφέντες τους.

Είχα προσπαθήσει να περιορίσω τις αποσκευές μου στα στενότερα όρια που ορίζουν οι πραγματικές ανάγκες του δρόμου και ο μικρός βαθμός κομψότητας που θα μπορούσε να είναι απαραίτητος να επιδείξω στην Αθήνα ή σε άλλα μέρη όπου είχε εισαχθεί μια πινελιά ευρωπαϊκού πολιτισμού. Το μόνο ογκώδες κομμάτι επίπλου που περιελάμβανε ήταν ένα στρώμα. Αντί για σεντόνια, για τις λίγες περιπτώσεις όπου θα ήταν δυνατόν να τα χρησιμοποιήσω, είχα ένα μεγάλο λινό νυχτικό που προοριζόταν για αυτόν τον σκοπό. Το υπόλοιπο των αποσκευών, κυριολεκτικά, αποτελούνταν από δύο τσάντες από ύφασμα, δεμένες χιαστή στην πλάτη του αλόγου, σαν τα σακιά της σέλας, και από ένα γραφείο ταξιδιού, το οποίο ήταν τυλιγμένο μέσα στο στρώμα, ανάμεσά τους. Μεταξύ των αντικειμένων τα οποία μου είχαν συστήσει φίλοι με εμπειρία στα ελληνικά ταξίδια, ήταν να μεριμνήσω να εφοδιαστώ στην Κέρκυρα μια σέλα, λόγω της υπερβολικής ταλαιπωρίας του εξοπλισμού που παρείχε η ίδια η χώρα. Αυτή η μεριμνά, ωστόσο, ο Νικόλας μου είχε δηλώσει ότι ήταν περιττή, με συμβούλεψε να μην επιβαρυνθώ με ένα τόσο ογκώδες αντικείμενο, και με διαβεβαίωσε ότι τα σαμάρια της χώρας ήταν παντού ανεκτά και ότι, για ένα σημαντικό μέρος της διαδρομής, δεν αμφέβαλλε πως θα μπορούσε να βρεθεί μια κανονική σέλα. Όπως αποδείχθηκε, δεν είχα σοβαρό λόγο να μετανιώσω που ακολούθησα τη συμβουλή του, αν και αυτή δύσκολα δικαιολογούνταν από τα πραγματικά δεδομένα. Είχα, ωστόσο, την τύχη να έχω μαζί μου καλή προμήθεια από κάπες, αδιάβροχα τύπου -M'Intoshes- χοντρά πανωφόρια, κ.λπ., ένα είδος ταξιδιωτικού αποθέματος που συνδυάζει μεγάλη και ποικίλη χρησιμότητα με την ίδια ευκολία μεταφοράς, και εδώ παρείχε το μόνο μέσο που θα μπορούσε να είχε κάνει ανεκτή μια θέση σε ένα ελληνικό σαμάρι.

Αυτό το «έπιπλο», που δεν παρουσιάζει καμία ποικιλία μορφής είτε προορίζεται για άνθρωπο είτε για φορτίο, αποτελείται, πέρα από τη μικρή ποσότητα γέμισης που χρειάζεται για να προστατεύει τη ραχοκοκαλιά του ζώου, από μερικά κομμάτια ξύλου, τα οποία, για εμάς, θα θεωρούνταν απλώς ο αρχικός σκελετός ή πλαίσιο του πιο πρόχειρου αντικειμένου της κατηγορίας του. Δύο από αυτά, τοποθετημένα κατά μήκος σε απόσταση περίπου έξι ιντσών και συνδεδεμένα με τα υπόλοιπα που σχηματίζουν το μπροστινό και το πίσω μέρος, προορίζονται για τη θέση του αναβάτη και για να το χρησιμοποιήσει κανείς στην αρχική του μορφή, θα έπρεπε να έχει τα οπίσθιά του φτιαγμένα από το ίδιο υλικό με εκείνα του νεαρού Βασιλιά των Μαύρων Νησιών, στις «Χίλιες και Μία Νύχτες».

δεν προσφέρει κατάλληλο ισοδύναμο, θα είμαι ικανοποιημένος να χρησιμοποιήσω την ελληνική φράση. Ο όρος αγωγήιον σημαίνει το ίδιο πράγμα με το ιταλικό *vettura*: το παράγωγο του αγωγιάτης, ένας *vetturino*.

Πάνω σε αυτή τη βάση, η οποία από μόνη της υψώνεται αρκετά πάνω από την πλάτη του ζώου, ήταν απαραίτητο, για να αποφευχθούν οι εκδορές, να τοποθετηθεί ένας σωρός από τα προαναφερθέντα υφάσματα, σε τέτοιο ύψος ώστε, όταν ήμουν πλήρως «πακεταρισμένος» και καβάλα, εγώ και το άλογό μου να παρουσιάζουμε την όψη ενός πολύ γιγαντόσωμου άνδρα πάνω στην καμπούρα μιας πολύ μικρόσωμης καμήλας.

Για τη στήριξη των ποδιών, χρησιμοποίησα ένα τμήμα μακριού σχοινού, που χρησίμευε και ως χαλινάρι και ως ηνία, και το οποίο, όταν τυλιγόταν γύρω από τα δύο προεξέχοντα ξύλα του μπροστινού μέρους, σχηματίζοντας έναν βρόχο σε κάθε πλευρά, προσέφερε υποκατάστατο για αναβολείς εξίσου καλό όσο και το υπόλοιπο πρόχειρο σύστημα σέλας και χαλιναριού.

www.pentalofo.gr

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII.**Ποιμενικές συνήθειες της Ελλάδας, αρχαίες και σύγχρονες**

«Τόσα για τα άλογα· τώρα, Ω Μούσα!
Για τα σκυλιά ας πούμε τους επαίνους.»
(Οππιανός, Κυνηγετικά, Α', στ. 368)

Έτσι εξοπλισμένοι, πήραμε τον καλύτερο δρόμο που μπορούσαμε πάνω στις κατηφόρες μιας τραχιάς, άγονης θαμνώδους έκτασης προς την ενδοχώρα, ελπίζοντας να φτάσουμε στο Μεσολόγγι -που υπολογιζόταν σε επτά ή οκτώ ώρες πορείας- πριν νυχτώσει.

Ύστερα από περίπου ένα τέταρτο της ώρας, φτάσαμε στην κοινότητα στην οποία ανήκε η συνοδεία μας· ένα καταυλισμό από μικρές, χαμηλές καλύβες από καλάμια, σχεδόν στο ίδιο σχήμα με τις ποιμενικές καλύβες της ρωμαϊκής πεδιάδας, αλλά πολύ κατώτερες σε μέγεθος και κατασκευή. Οι καλύτερες από αυτές έμοιαζαν μόλις αρκετές για να προσφέρουν το απολύτως αναγκαίο καταφύγιο στον ιδιοκτήτη ή την οικογένειά του, τη νύχτα ή σε κακοκαιρία.

Ο οικιακός εξοπλισμός ήταν τοποθετημένος μπροστά από την είσοδο, όπου κάθονταν επίσης οι γυναίκες και τα παιδιά στο ύπαιθρο ή κάτω από ψάθες στηριγμένες σε πασσάλους, απασχολημένα με τις οικιακές τους δουλειές. Καθώς πλησιάζαμε, όμως, ξυπνημένοι από το γάβγισμα των σκύλων και τις φωνές μας, βγήκαν σέρνοντας από μερικές από τις κοντινότερες καλύβες δύο ή τρεις ανδρικές μορφές τόσο γιγαντιαίων διαστάσεων, που δύσκολα θα πίστευε κανείς ότι ο χώρος από τον οποίο βγήκαν μπορούσε να τους χωρέσει.

Καθώς περνούσαμε, προστέθηκαν κι άλλοι από την άκρη του καταυλισμού, όλοι σχεδόν στο ίδιο ανάστημα· κανείς τους δεν μου φάνηκε κάτω από έξι πόδια, και αρκετοί ήταν εξίσου αξιοσημείωτοι για την ανδρική τους κορμοστασιά και την ομορφιά τόσο του σώματος όσο και των χαρακτηριστικών τους. Ένας ιδιαίτερα, άνδρας περασμένης ακμής -που, από το ότι σταμάτησε το караβάνι μας με αέρα εξουσίας για να δώσει οδηγίες στον αγωγιάτη, κατάλαβα ότι ήταν ένας από τους αρχηγούς της κοινότητας- ήταν μια επιβλητική μορφή βαρβάρου.

Αυτή η αποικία, μαζί με κάποιες άλλες διάσπαρτες κατά μήκος της ακτής, δεν είναι ούτε οι ντόπιοι του τόπου που καταλαμβάνουν -ο οποίος μάλιστα έμοιαζε τελείως άδειος από αυτόχθονες- ούτε γνήσιου ελληνικού αίματος· αλλά νομάδες βοσκοί βλάχικης καταγωγής, που κατεβαίνουν κάθε χρόνο με τα κοπάδια τους, όταν η βοσκή λιγοστεύει στην πατρίδα τους, στην Πίνδο, στα σύνορα της Θεσσαλίας, προς τη θερμότερη περιοχή και τις εκτεταμένες χορτολιβαδικές πεδιάδες της ακτής. Για τη χρήση αυτών των εκτάσεων πληρώνουν φόρο στον ιδιοκτήτη ή στην ελληνική κυβέρνηση.

Παρά τη ρυπαρή ένδεια των συνηθειών τους, κατέχουν σημαντικό πλούτο σε ζώα κάθε είδους. Ο καταυλισμός αυτός, που αποτελείται από δεκαέξι οικογένειες, εκμεταλλευόταν με τα κοπάδια του όχι μόνο την ορεινή περιοχή γύρω του, αλλά και τις πλούσιες, αν και βαλτώδεις και ακαλλιέργητες, πεδιάδες στις όχθες του γειτονικού Αχελώου, που ήταν γεμάτες βόδια, πρόβατα και άλογα.

Οι μετακινήσεις τους, ωστόσο, δεν περιορίζονται σε αυτό το τμήμα της Ελλάδας ή στη βόρεια πλευρά του Ισθμού· συναντήσαμε ομάδες τους ακόμη και στην Πελοπόννησο, πάντοτε με τα ίδια σωματικά προσόντα και την ίδια τραχιά απλότητα στα ήθη, που, μαζί με τη βλάχικη γλώσσα τους και ορισμένες ιδιαιτερότητες στην ενδυμασία, τους διακρίνουν από τη πιο ζωντανή φυλή μεταξύ των οποίων διαμένουν.

Ίσως να αμφέβαλλα για την εντύπωση που μου προκάλεσε η πρώτη θέα μιας πρωτότυπης και γραφικής φορεσιάς, φορεμένης από ανθρώπους με παράξενη και άγρια όψη, αν δεν διαπίστωνα αργότερα, τόσο από δικές μου παρατηρήσεις όσο και από την επιβεβαίωση άλλων, ότι γενικά ξεχωρίζουν για τις ίδιες «παταγονικές» ιδιομορφίες που μου τράβηξαν την προσοχή εξαρχής.

Η εμφάνισή τους, ωστόσο, δεν είναι αληθινός δείκτης του χαρακτήρα τους· λέγεται ότι έχουν τόσο λίγο από το πολεμικό πνεύμα των Ελλήνων ορειβίων όσο και από την άνομη διάθεσή τους· είναι ένας ήσυχος, ακίνδυνος λαός, του οποίου η κύρια ή μοναδική φροντίδα είναι να διαφυλάξει τα υπάρχοντά του και να ζει ειρηνικά με τους πληθυσμούς των τόπων που επισκέπτεται.

Γοητευμένος από την κλασική ομορφιά της κορμοστασιάς τους, θα ήθελα να τους θεωρήσω απογόνους των παλαιών Πελασγών αυτοχθόνων των βουνών τους· αλλά αυτό το διαψεύδει η βλάχικη γλώσσα τους. Λέγεται, ωστόσο, ότι έχουν άλλη μια αξίωση στις κλασικές μας συμπάθειες, καθώς αντιπροσωπεύουν τις ρωμαϊκές αποικίες που εγκατέστησαν οι ύστεροι αυτοκράτορες στη Δακία και που αργότερα συγχωνεύτηκαν με τους ντόπιους πληθυσμούς.

Τα χαρακτηριστικά όσων γνώρισα έφεραν σίγουρα περισσότερο προς τον ιταλικό παρά προς τον ελληνικό τύπο. Το ισχυρό λατινικό στοιχείο στη βλάχικη³ γλώσσα φαίνεται επίσης να υποστηρίζει αυτή την άποψη· και η ενδυμασία τους, που αποτελείται από χιτώνα και φαρδιά παντελόνια αντί για το αλβανικό γιλέκο και τη φουστάνελα, έχει εύστοχα συγκριθεί με εκείνη των Δακών αιχμαλώτων στα θριαμβευτικά μνημεία της Ρώμης.

Καθώς πλησίαζα στον καταυλισμό, όντας ο καλύτερα καβαλικεμένος και ανυπόμονος να συνεχίσω την εξερεύνησή μου στην ενδοχώρα, βρέθηκα αρκετά μπροστά από την υπόλοιπη ομάδα, όταν ξαφνικά με περικύκλωσε μια αγριεμένη αγέλη σκύλων, μεγέθους και όψης ανάλογης με εκείνη των αφεντικών τους. Ξεχύθηκα από παντού, σαν να είχαν σκοπό να κατασπαράξουν εμένα και το ζώο μου, φτάνοντας σε κάθε ακραία κίνηση εκτός από την τελική· πηδούσαν στον αέρα και γρούλιζαν στο πρόσωπό μου, έτοιμοι -όπως υπέθεσα- να με αρπάξουν.

3 Η λέξη Βλάχος-Βλαχική, στη Σλαβονική γλώσσα, της οποίας αυτή η γλώσσα είναι διάλεκτος, σημαίνει Ρωμαίο ή Ιταλό και αντιστοιχεί στο επίθετο «Welsch», που χρησιμοποιείται από τους Γερμανούς με παρόμοια έννοια, καθώς και σε αυτό του «Welch», που χρησιμοποιείται από τους Αγγλοσάξονες στους επαρχιακούς κατοίκους της Βρετανίας.

Μη διαθέτοντας κανένα μέσο άμυνας πέρα από το άκρο του σχοινοῦ του ἴδιου χαλιναριού που χρησίμευε και για αναβολέας, ομολογώ ότι αιφνιδιαστικά και ανησύχησα από την επίθεση ενός τόσο απρόσμενου εχθρού. Τότε, ένας-δύο από τους κατοίκους του καταυλισμού ἦρθαν προς βοήθειά μου και ἔδωξαν τα ζώα πετώντας τους μεγάλες πέτρες που ἦταν σκορπισμένες στην πετρώδη επιφάνεια της θαμνώδους γης.

Ο αριθμός και η αγριότητα των σκύλων που φυλάνε τα ελληνικά χωριά και τα μαντριά, σε σύγκριση με εκείνους που χρησιμοποιούνται για παρόμοιους σκοπούς σε άλλα μέρη του κόσμου, είναι μια από τις ιδιαιτερότητες αυτής της χώρας που όχι μόνο τραβά αμέσως την προσοχή του ταξιδιώτη, αλλά είναι και ικανή να του προκαλέσει φόβο και να τον αναγκάσει να επιστρατεύσει θάρρος και ψυχραιμία. Αποτελεί επίσης ένα από τα στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής ζωής που προσφέρουν τις πιο ενδιαφέρουσες αναλογίες με την κλασική αρχαιότητα.

Οι επιθέσεις τους δεν περιορίζονται σε όσους πλησιάζουν τα μέρη που φυλάνε, αλλά σε πολλές περιοχές συνηθίζουν να τρέχουν από μεγάλη απόσταση για να παρενοχλήσουν τον ταξιδιώτη που περνά από τον δημόσιο δρόμο· και όταν οι ποιμενικές αποικίες, όπως συχνά συμβαίνει, βρίσκονται σε μικρές αποστάσεις μεταξύ τους, η ενόχληση γίνεται σχεδόν ανυπόφορη. Οι επιθέσεις τους, ωστόσο, όταν είναι απρόκλητες, σπάνια φτάνουν στα άκρα· συνήθως περιορίζονται στο να δαγκώνουν τις φτέρνες ή την ουρά του αλόγου· αλλά ένας μοναχικός ξένος, απροετοίμαστος και τυχαία εισερχόμενος στο εσωτερικό ενός τέτοιου καταυλισμού, μπορεί να βρεθεί σε μεγαλύτερο κίνδυνο.

Τα συνήθη όπλα άμυνας που χρησιμοποιούν οι ντόπιοι σε τέτοιες περιπτώσεις είναι οι μεγάλες πέτρες που βρίσκονται παντού σκορπισμένες στο έδαφος· ένα φυσικό χαρακτηριστικό αυτής της περιοχής, που, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, έχει και το δικό του μερίδιο κλασικού ενδιαφέροντος. Η Ελλάδα είναι χώρα που διασχίζεται προς όλες τις κατευθύνσεις από οροσειρές ιδιαίτερα τραχιάς μορφής, αποτελούμενες κυρίως από ένα είδος βράχου, ο οποίος, αν και εξαιρετικά σκληρός, βρίσκεται στην επιφάνεια σπασμένος -είτε από την αρχική του διαμόρφωση είτε από φυσικές αναταράξεις- σε αποσπασμένα κομμάτια απείρων μεγεθών.

Οι πεδιάδες ή οι ανοιχτές εκτάσεις, από την άλλη, είναι ως επί το πλείστον στενές και, εκτός από το ότι έχουν και οι ίδιες κάποιες φορές τραχιά μορφή, είναι εκτεθειμένες στις συνεχείς «εισβολές» αυτών των εχθρών της γονιμότητάς τους από τα γύρω υψώματα. Έτσι, ένα σημαντικό στοιχείο της γεωργικής εργασίας στα περισσότερα μέρη της χώρας είναι η συλλογή και η συγκέντρωση αυτών των λίθων από την καλλιεργήσιμη γη· και είναι βέβαιο ότι πολλοί από τους κυκλικούς σωρούς που σημειώνονται στα δημοφιλή οδοιπορικά με την ένδειξη «αρχαίος τύμβος» έχουν σχηματιστεί με αυτόν τον τρόπο.

Αυτή η εργασία, μαζί με την ακόμη συνηθισμένη εκρίζωση των βράχων που είναι βαθιά ριζωμένοι στο έδαφος, υπήρξε στην Ελλάδα, όπως έχουμε ήδη δει, σημαντικό καθήκον της καλής γεωργίας από την εποχή του Ομήρου. Σε αυτές τις πέτρες καταφεύγουν ενστικτωδώς οι ταξιδιώτες και οι ντόπιοι ως το πιο αποτελεσματικό όπλο άμυνας απέναντι στις επιθέσεις των σκύλων. Οι πέτρες που επιλέγονται σπάνια

είναι μικρότερες από εκείνες που ένας άνθρωπος, ασκώντας όλη του τη δύναμη, μπορεί να σηκώσει και να πετάξει με το ένα χέρι -ένα είδος όπλου που ο Όμηρος περιγράφει με τον όρο χερμάδιον («μια χεριά»), και που οι αγωγιάτες και οι χωρικοί, όπως και οι ήρωες των επών, χρησιμοποιούν με τον ίδιο τρόπο.

Οι ντόπιοι έχουν τη συνήθεια να εκσφενδονίζουν αυτές τις πέτρες με μεγάλη δύναμη και δεξιότητα. Το όπλο είναι ακόμη πιο αποτελεσματικό λόγω της φύσης του ίδιου του βράχου, που είναι σπασμένος σε όλη του την επιφάνεια σε γωνιώδεις και μυτερές προεξοχές, οι οποίες αυξάνουν πολύ τη σοβαρότητα του τραύματος που προκαλείται. Γι' αυτό, όπως θα έχει διαπιστώσει κάθε ταξιδιώτης, μια πτώση πάνω σε ελληνικούς βράχους είναι ασυνήθιστα επώδυνη. Αυτή η ιδιότητα περιγράφεται πολύ εύστοχα με το επίθετο «τραχύς» ή «κοφτερός», που ο Όμηρος αποδίδει συχνά στα χερμάδια των ηρώων του.

Οι επιτιθέμενοι, ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις -εκτός από ορισμένες περιοχές, όπως η Λακωνία και η Μεσσηνία, όπου ξεχωρίζουν για την αποφασιστικότητα και την αγριότητά τους- σπάνια εκτίθενται στον κίνδυνο ενός τέτοιου χτυπήματος· και το σήκωμα μιας τέτοιας πέτρας με απειλητικό τρόπο, ή ακόμη και η κίνηση του σκυψίματος με φανερό πρόθεση να τη σηκώσει, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις σήμα για υποχώρηση.

Η χρήση αυτού του πρωτόγονου όπλου δεν περιορίζεται στις συμπλοκές με ζώα, αλλά επεκτείνεται και σε συγκρούσεις μεταξύ ανθρώπων, σε ακραίες περιπτώσεις, όταν δεν υπάρχει κάτι πιο κατάλληλο πρόχειρο. Η προσωπική μου εξοικείωση με αυτό το κοινό χαρακτηριστικό της ελληνικής φύσης και των ελληνικών ηθών ήταν που μου έδωσε για πρώτη φορά μια καθαρή και ζωντανή εικόνα εκείνου του διαρκώς επαναλαμβανόμενου επεισοδίου στις μάχες του Ομήρου, όπου οι πολεμιστές, όταν ξεμένουν προσωρινά χωρίς τα κανονικά τους βλήματα⁴, καταφεύγουν αμέσως στο υποκατάστατο που τους προσφέρει άφθονα η πατρώα γη⁵.

Κανένας ποιητής της δικής μας ή άλλης χώρας, εκτός από εκείνη που έχει παρόμοια φυσικά χαρακτηριστικά και κοινωνικές συνήθειες, δεν θα μπορούσε να δώσει την ίδια έκταση ή σημασία σε τέτοια περιστατικά, είτε σε αφήγηση πραγματικών είτε φανταστικών γεγονότων· και κανένας αναγνώστης δεν μπορεί να κατανοήσει ή να εκτιμήσει πλήρως τη δύναμη των περιγραφών του, αν δεν έχει προσωπική εμπειρία που να τις συνδέει με τις περιστάσεις που τις ενέπνευσαν.

4 Εξ ου και η χιουμοριστική νύξη του Αριστοφάνη, *Ιππής*. 1028.

λέγε νυν· ἐγὼ δὲ πρῶτα λήψομαι λίθον,
ἵνα μὴ μ' ὁ χρησμὸς ὁ περὶ τοῦ κυνὸς δάκη.

Έχει παρατηρηθεί, ίσως με τόση σάτιρα όσο και αλήθεια, ότι τα σκυλιά δεν εμφανίζονται ποτέ μέσα στους τοίχους των ελληνικών εκκλησιών, λόγω του τρόμου που προκαλεί η συχνή υπόκλιση του εκκλησίασματος κατά τη διάρκεια των λατρευτικών τους λειτουργιών, την οποία το ζώο μπερδεύει με τη στάση του να σηκώνεις μια πέτρα για να του ρίξεις. -Spon. Voyage, τόμος ii. σελ. 365.

5 Ακόμα και σε πιο πολιτισμένες εποχές, αυτό το όπλο δεν φαίνεται να είχε περιέλθει σε πλήρη αχρησία από τον ελληνικό στρατό. Βλέπε Λουκιανός, *Περί Γυμνά*. 32. τόμος 1

Στη δική μου περίπτωση, μπορώ να πω ότι αυτό ήταν αποτέλεσμα όχι μόνο παρατήρησης, αλλά και, σε κάποιο βαθμό, εμπειρίας. Όχι πολύ μετά την έναρξη του ταξιδιού μας στην ξηρά, η πορεία μας έτυχε να περνά μέσα από μια περιοχή που μαστιζόταν από μικρές ομάδες ληστών· όχι μεγάλους ληστές, αλλά παρέες από αργόσχολους ή απελπισμένους χωρικούς, που ενώνονταν περιστασιακά για να ληστέψουν ανυποψίαστους και άοπλους ταξιδιώτες.

Σκεπτόμενος ποιος θα ήταν ο καλύτερος τρόπος άμυνας σε μια τέτοια περίπτωση, μου ήρθε αυθόρμητα η ιδέα ότι το μέσο που είχε αποδειχθεί τόσο αποτελεσματικό εναντίον των σκύλων, θα μπορούσε να φανεί εξίσου χρήσιμο και απέναντι σε δίποδους εχθρούς· και σκέφτηκα (αν και, για να πω την αλήθεια, ποτέ δεν θεώρησα σκόπιμο να το εφαρμόσω) να οπλίζω κάθε μέλος της ομάδας μας, όταν φτάναμε σε κάποιο επικίνδυνο πέρασμα, με μία ή δύο από αυτές τις φοβερές πέτρες-χερμάδια, και, με την εμφάνιση του εχθρού, να τις εκσφενδονίζουμε στα κεφάλια τους.

Όλα αυτά πέρασαν από το μυαλό μου εκείνη τη στιγμή, χωρίς την παραμικρή αναφορά στον Όμηρο· αλλά αργότερα, όταν η αλυσίδα των σκέψεων πήρε αυτή την κατεύθυνση, η αίσθηση αυτής της κατηγορίας περιπετειών ζωντάνεψε μέσα μου με τον πιο παραστατικό τρόπο.

Έχουμε εδώ επίσης μια εύστοχη ερμηνεία ενός, κατά τα άλλα, όχι τόσο προφανούς σημείου μιας παρομοίωσης στην Ιλιάδα, όπου το πυκνό σύννεφο σκόνης που τυλίγει το προελαύνον στράτευμα παρομοιάζεται με την πρωινή ομίχλη στην πλαγιά του βουνού, μέσα από την οποία το μάτι του βοσκού «δεν μπορεί να διαπεράσει πιο μακριά απ' όσο μπορεί να ρίξει μια πέτρα⁶». Στη δική μας γλώσσα, η εικόνα αυτή έχει μικρή ένταση· ένα βόλι αρκετών εκατοντάδων μέτρων δεν θα ήταν σπουδαίο κατόρθωμα για ένα αγόρι της υπαίθρου, έμπειρο στη ρίψη πέτρας με τη συνηθισμένη έννοια.

Όμως το σύννεφο σκόνης στο οποίο αναφέρεται ο ποιητής ήταν σίγουρα πολύ πιο πυκνό για να επιτρέψει θέα σε τέτοια απόσταση. Στην ομηρική -ή μάλλον ελληνική- έννοια της φράσης, ως αναφορά στη ρίψη του βαρύ χερμαδίου, η εικόνα είναι ακριβής και εκφραστική.

Ανάμεσα στα πολλά σημεία ομοιότητας που δεν μπορεί να μην παρατηρήσει ο κλασικός ταξιδιώτης, μεταξύ των συνηθειών της ποιμενικής και γεωργικής ζωής όπως εξακολουθούν να υπάρχουν στην Ελλάδα και εκείνων που επικρατούσαν παλαιότερα, δεν υπάρχει κανένα πιο ικανό να τραβήξει την προσοχή του από την αντιστοιχία των ποιμενικών καταυλισμών, διάσπαρτων εδώ κι εκεί στις λιγότερο καλλιεργημένες περιοχές, με τους οικισμούς του ίδιου είδους, των οποίων οι υποθέσεις προβάλλονται τόσο συχνά στη ζωγραφική εικόνα της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.

Κατά συνέπεια, το απόσπασμα του Ομήρου, στο οποίο η ιδιαιτερότητα που περιγράφηκε παραπάνω προσφέρει το πιο κατάλληλο σχόλιο, είναι η σκηνή της δεύτερης αυτής ποιητικής σύνθεσης, όπου ο ήρωας, μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο, πλησιάζοντας το αγρόκτημα του χοιροβοσκού, δέχεται άγρια επίθεση από τα σκυλιά, αλλά σώζεται από τον αφέντη του σπιτιού, που τα διώχνει πετώντας τους πέτρες.

Η μετάφραση του Πόουπ, με εξαίρεση μία ή δύο «εκφράσεις⁷», μεταφέρει εδώ, με ανεκτή πιστότητα, το «πνεύμα του πρωτοτύπου»:

6 τὸσσόν τις τ' ἐπιλεύσσει ὅσον τ' ἐπὶ λᾶαν ἴησιν

«Μόλις ο Οδυσσέας πλησίασε τον περίβολο,
 με ανοιχτά στόματα οι λυσσασμένοι σκύλοι όρμησαν·
 κάθισε κάτω ο σοφός, κι από προφύλαξη
 άφησε να πέσει από το χέρι του το ραβδί της επίθεσης·
 ξάφνου τρέχει ο αφέντης - δυνατά φωνάζει,
 κι από το βιαστικό του χέρι πέφτει το λουρί·
 με βροχή από πέτρες τους διώχνει μακριά,
 κι οι σκορπισμένοι σκύλοι γαβγίζουν από απόσταση⁸.»
 (Οδύσσεια ξ', 29)

Ολόκληρη αυτή η σκηνή, μαζί με πολλές άλλες που ακολουθούν, τόσο ως προς τον χαρακτήρα του νοικοκυριού όσο και τις συνήθειες των ενοίκων του, αντιστοιχεί πολύ στενά σε πολλές που εγώ ο ίδιος είδα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού μου. Υπάρχει όμως ένα περίεργο σημείο στην περιγραφή που αξίζει ιδιαίτερη προσοχή· εκεί όπου λέγεται ότι ο Οδυσσέας, τρομαγμένος από τη μανία της επίθεσης, «κάθισε κάτω με πονηριά, αφήνοντας το ραβδί από το χέρι του». Πιθανόν να μην είμαι ο μόνος αναγνώστης του έπους που μπερδεύτηκε προσπαθώντας να καταλάβει τον σκοπό αυτής της κίνησης του ήρωα⁹.

Πρώτη φορά εκτίμησα την πλήρη αξία της με τον εξής τρόπο: Στο Άργος, ένα βράδυ, στο τραπέζι του στρατηγού Γκόρντον, τότε αρχιστρατήγου στην Πελοπόννησο, η συζήτηση έτυχε να στραφεί -όπως συχνά γίνεται όταν βρίσκονται μαζί ταξιδιώτες- στο θέμα του αριθμού και της αγριότητας των ελληνικών σκύλων. Κάποιος από την παρέα παρατήρησε ότι γνώριζε ένα πολύ απλό τέχνασμα για να κατευνάσει κανείς τη μανία τους.

Καθώς ταξίδευε, είχε χάσει τον δρόμο του και τον είχε προλάβει το σκοτάδι· ζήτησε τότε καταφύγιο για τη νύχτα σε έναν ποιμενικό οικισμό στην άκρη του δρόμου. Καθώς πλησίαζε, οι σκύλοι όρμησαν επάνω του και τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν άσχημη κατάληξη, αν δεν τον είχε σώσει ένας γέρος βοσκός -ο «Εύμαιος» του μαντριού- που βγήκε έξω και, βλέποντας ότι ο εισβολέας ήταν απλώς ένας ταξιδιώτης χαμένος στο σκοτάδι, αφού έδιωξε τους επιτιθέμενους με πέτρες, τον υποδέχτηκε φιλόξενα στη καλύβα του.

Ο φιλοξενούμενος σχολίασε την επαγρύπνηση και τον ζήλο των σκύλων, καθώς και τον κίνδυνο στον οποίο είχε εκτεθεί από την επίθεσή τους. Ο γέροντας απάντησε ότι έφταιγε ο ίδιος, επειδή δεν είχε λάβει την καθιερωμένη προφύλαξη σε τέτοια περίπτωση· ότι έπρεπε να είχε σταματήσει και να καθίσει κάτω, ώσπου να έρθει κάποιος που τα ζώα γνώριζαν για να τον προστατεύσει.

7 Το μαστίφ δεν είναι καλός όρος για τσοπανόσκυλο· ούτε η φράση «βροχές» από πέτρες είναι πολύ κατάλληλη.

8 Αυτό το απόσπασμα έχει μιμηθεί πιστά ο Θεόκριτος, στην περιγραφή μιας ακριβώς παρόμοιας σκηνής. -Ειδύλλιο, xxiv. στ. 68. επ.

9 Ο Πλίνιος, μάλιστα, (H. N. viii. c. 40,) και ο Πλούταρχος (de Solert. Anim. xv.,) μας πληροφορούν ότι «η οργή ενός σκύλου μετριάζεται από το να κάθεται ένας άνθρωπος»· και ο σχολιάστης προσθέτει μια παρόμοια παρατήρηση στο απόσπασμα, αλλά με τη συνήθη επιφύλαξη του <f>ael—» λένε· «έτσι ώστε, εκτός από «οποιαδήποτε επίκληση σε γεγονότα ή εμπειρία, το σχόλιο σε κάθε περίπτωση φαινόταν να προσφέρει λίγο περισσότερο από μια παράφραση του κειμένου».

Καθώς αυτό το τέχνασμα ήταν καινούργιο για τον ταξιδιώτη, ρώτησε περισσότερα και έμαθε ότι, αν κάποιος βρεθεί σε τέτοια θέση, αρκεί να καθίσει στο έδαφος και να αφήσει στην άκρη το όπλο του· τότε οι σκύλοι θα καθίσουν κι αυτοί σε κύκλο γύρω του· όσο μένει ήσυχος, θα τον μιμούνται· αλλά μόλις σηκωθεί και προχωρήσει, θα ξαναρχίσουν την επίθεση.

Η ιστορία αυτή, αν και ειπώθηκε χωρίς καμία αναφορά στην Οδύσεια, με την οποία δεν είχε συνδεθεί στο μυαλό του αφηγητή, έφερε αμέσως στο δικό μου νου ολόκληρη τη σκηνή στο μαντρί του Εύμαιου με τη μεγαλύτερη ζωντάνια. Την ύπαρξη αυτής της συνήθειας επιβεβαίωσαν και άλλοι παρόντες, από δική τους παρατήρηση ή εμπειρία. Εγώ προσωπικά δεν έτυχε ποτέ να χρειαστεί να δοκιμάσω την αποτελεσματικότητά της.

Πέρα από τις επιθέσεις αυτών των ζώων, ο αδιάκοπος θόρυβός τους στις πόλεις και τα χωριά είναι από μόνος του ανυπόφορος. Όλη μέρα, σε αυτές τις κατά τα άλλα ήσυχες κοινότητες, όπου δεν ακούγεται ποτέ θόρυβος από κάρα ή άμαξες, ξεσπάσματα γαβγίσματος ή ουρλιαχτού διαδέχονται το ένα το άλλο σε κάποια γωνιά ή άλλη. Η εμφάνιση ενός αγνώστου, ιδιαίτερα ενός Φράγκου, έξω από τα όρια του παζαριού ή του κεντρικού δρόμου, ακόμη και σε μεγάλη πόλη, αρκεί για να προκαλέσει την οργή όχι μόνο των ειδικών φυλάκων της «βεβηλωμένης» περιοχής, αλλά και όλων των γειτόνων τους που βρίσκονται σε οπτική ή ακουστική εμβέλεια· ενώ ακόμη και από τα πιο απομακρυσμένα σημεία, οι υπόλοιποι της «αποικίας» σπάνια παραλείπουν να στείλουν τουλάχιστον μερικές συμπαθητικές απαντήσεις στις «διαμαρτυρίες» των συμπολιτών τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ. ΠΟΤΑΜΟΣ ΑΧΕΛΩΟΣ - ΕΧΙΝΑΔΕΣ - ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΝΙΑΔΑΣ.

έρημια μεγάλη έστιν ή μεγάλη πόλις.

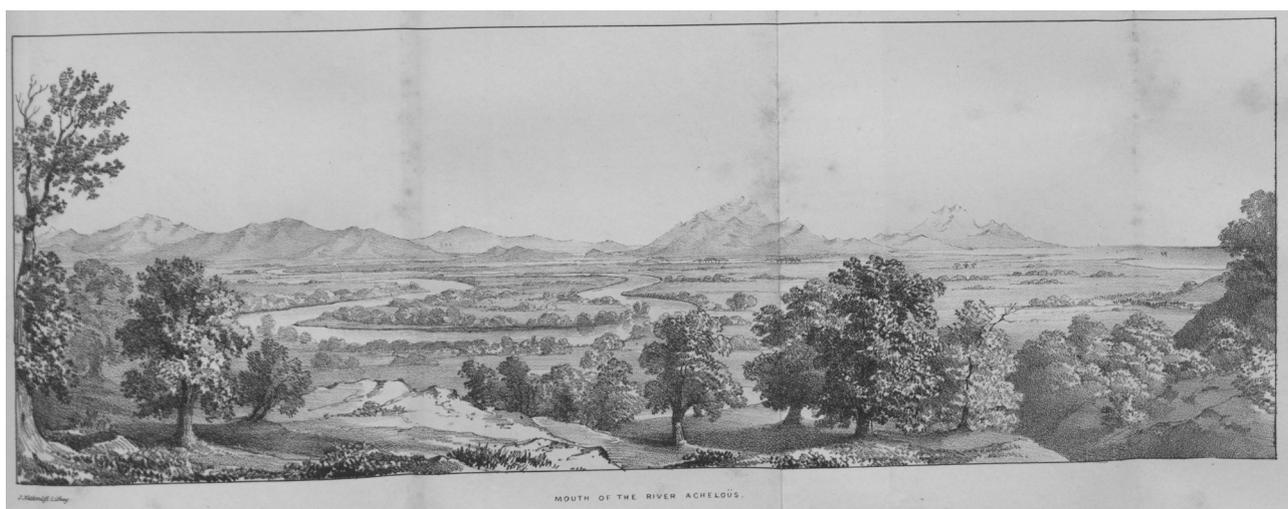
-Απόσπ. Κωμ. εν Στράβων.

"Μια μεγάλη ερημιά είναι αυτή η μεγάλη πόλη."

Αφού περάσαμε τον καταυλισμό, φτάσαμε στην κορυφή του υψώματος που υπήρχε εκεί, από όπου ανοίγεται μια υπέροχη θέα της πορείας του Αχελώου για περίπου δέκα μίλια προς το εσωτερικό από τις εκβολές του¹⁰. Είναι πραγματικά ένας ευγενής ποταμός, μακράν ο ωραιότερος στην Ελλάδα, και αξίζει πλήρως τη διάκριση που απολάμβανε παλιά, ως ο πατριάρχης και επώνυμος ήρωας όλης της δημιουργίας γλυκού νερού της Ελλάδας. Τα νερά του έχουν ένα κιτρινωπό λευκό ή κρεμ χρώμα, παρόμοιο με αυτό του Τίβερη, ή ίσως κάπως πιο ανοιχτό. Αυτό το χρώμα, αν και ίσως αυτή τη στιγμή προέρχεται εν μέρει από το λιωμένο χιόνι, φαίνεται να είναι φυσικό για το ρεύμα, από τον τίτλο που φέρει τώρα Ασπροποτάμος ή ο Λευκός ποταμός. Οι αρχαίοι τον χαρακτήριζαν με επίθετα παρόμοιας σημασίας και αν μπορούμε να εμπιστευτούμε τον Dodwell, ο ποτάμιος θεός Αχελώος αναπαρίσταται σε αγγεία με τη μορφή ενός λευκού ταύρου.

Η τεράστια επίπεδη πεδιάδα που διασχίζει εδώ, που ονομάζεται από τον ίδιο Παραχελωΐτις, αν και βαλτώδης και ακαλλιέργητη, είναι μεγάλης φυσικής γονιμότητας, και πλούσια γεμάτη με δάση και δέντρα, τα οποία σε πολλά μέρη σχηματίζουν ένα συνεχές περίγραμμα στις όχθες. Καθώς το ρεύμα κρύβεται εδώ κι εκεί στην πορεία των στροφών του, και πάλι παρουσιάζεται στη θέα, η πεδιάδα αποκτά πολύ την εμφάνιση ενός εκτεταμένου δασώδους πάρκου, που ανακουφίζεται εδώ κι εκεί από διακοσμητικά κομμάτια νερού. Το προσκήνιο της θέας αποτελείται από ένα ανοιχτό δάσος από γεροδεμένες, ροζιασμένες βελανιδιές, σκορπισμένες πάνω στην επιφάνεια των βραχωδών πρανών, κατά μήκος των οποίων κατηφορίζαμε προς την κοιλάδα από κάτω. Στα δεξιά η θέα οριοθετείται από τη θάλασσα, στην οποία φαίνεται να εκβάλλει ο ποταμός, και από το ψηλότερο και πιο προεξέχον από την ομάδα των Εχινάδων· στα αριστερά ή ανατολικά, από τα βουνά της Αιτωλίας. Στο κέντρο βρίσκεται η πεδιάδα. Από τα περίχωρά της υψώνονται εδώ κι εκεί αποσπασμένα βραχώδη υψώματα, τα οποία η παράδοση υποθέτει ότι ήταν παλαιότερα νησιά. Στην απόσταση ανοίγεται μια άλλη ξεχωριστή θέα της θάλασσας προς τον Κορινθιακό κόλπο· πίσω από την οποία τα βουνά της Πελοποννήσου αποτελούν το ακραίο φόντο.

10 Βλέπε Πίνακα II

Πίνακας II

Η κοίτη του ποταμού παρουσιάζει εδώ την πιο παράξενη σειρά από ελιγμούς που θυμάμαι ποτέ να έχω δει σε ρεύμα αντίστοιχου μεγέθους· σχηματίζοντας προς κάθε κατεύθυνση -για να χρησιμοποιήσω την κλασική φρασεολογία του Δάντη- τα σχήματα του S, του C, και περιστασιακά, τουλάχιστον στο μάτι, σχεδόν ένα πλήρες O. Αυτές οι καμπές δεν είναι μόνο τόσο απότομες, αλλά και τόσο εκτεταμένες, ώστε καθιστούν δύσκολο να εντοπίσει κανείς την ακριβή γραμμή της κοίτης του· και μερικές φορές, για αρκετά μίλια, εγκαταλείποντας την άμεση πορεία του προς τη θάλασσα, φαίνεται να επιστρέφει πίσω προς τα βουνά από τα οποία πηγάζει. Η σημασία του μυθικού αγώνα ανάμεσα στον Ηρακλή και τον Αχελώο επιβλήθηκε αμέσως στην προσοχή μου¹¹. Σύμφωνα με τον μύθο, ο θεός του ποταμού επιτίθεται πρώτα στον ήρωα με τη μορφή ενός φιδιού, και όταν ηττάται παίρνει τη μορφή ενός ταύρου. Ο αντίπαλός του, αρπάζοντάς τον από τα κέρατα, του αποσπά ένα από το μέτωπό του, το οποίο αμέσως γίνεται Κέρας της Αμαλθείας. Η όλη περιπέτεια αναφέρεται προφανώς στις προσπάθειες κάποιου πρωτόγονου βελτιωτή της περιοχής, μέσω αλλαγών στην πορεία του ποταμού, να ελέγξει τις καταστροφές που εκείνες τις μέρες, όπως και στις σημερινές, οι πλημμύρες του διέπρατταν στην κατά τα άλλα εύφορη περιοχή που ποτίζεται από το ρεύμα του. Η φιγούρα του φιδιού που παίρνει ο φιδωτός ποταμός μιλάει από μόνη της. Ο ταύρος, στην ελληνική μυθολογία, είναι ο γνωστός τύπος ενός θεού του ποταμού - εμβληματικός της ορμής της πλημμύρας του· ενώ το κέρας είναι ένα εξίσου κατάλληλο σύμβολο οποιασδήποτε τέτοιας σινοειδούς καμπύλης όπως αυτή που εδώ αποτελεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του τοπίου. Η Δηιάνειρα, το όνομα της ηρωίδας για την οποία γίνεται ο αγώνας, σημαίνει κυριολεκτικά "Καταστροφέας ανδρών," και είναι πιθανότατα απλώς ένα σύμβολο της δύναμης της καταστροφής που ισχυρίζεται ο ποταμός, σε αντίθεση με τον ήρωα, πάνω στα έργα της ανθρώπινης

11 Σοφοκλέους, Τραχίνιαι, στίχος 9, Οιδίδη, Μεταμορφώσεις, Βιβλίο 9, Απολλόδωρου, Βιβλιοθήκη, Βιβλίο 2, Κεφάλαιο 7

βιομηχανίας στις όχθες του. Ένα κανάλι κατά μήκος του ισθμού, με ένα ανάχωμα για να συγκρατήσει τις εκρήξεις του ρεύματος, ενώ θα έκοβε αυτό το κέρασ από το σώμα του ποταμού, θα το μετέτρεπε αμέσως, μαζί με τη γη που περικλείει, σε κέρασ της αφθονίας¹².

Δίπλα στον ίδιο τον ποταμό, το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό αυτού του επιβλητικού τοπίου είναι τα δύο πανύψηλα βουνά, το καθένα εκ των οποίων χωρίζεται σε μια σειρά από κοφτερές κορυφές, και τα οποία υψώνονται ακριβώς πάνω στην ακτογραμμή, πέρα από τις εκβολές του. Ένα από αυτά είναι εντελώς νησί, καθώς χωρίζεται από την ηπειρωτική χώρα από ένα κανάλι με βαθιά νερά. Το άλλο, αν και δεν είναι εντελώς νησιωτικό, έχει σχεδόν την ίδια εμφάνιση, καθώς περιβάλλεται από την πλευρά της ξηράς από μια έκταση χαμηλού βαλτώδους εδάφους. Ως εκ τούτου, στη μεταγενέστερη ελληνική γεωγραφία έφεραν από κοινού το όνομα Οξιά¹³, ή τα "Αιχμηρά νησιά," το οποίο διατηρούν μέχρι σήμερα, με την ελαφριά παραλλαγή Οξιές. Αυτό που εξακολουθεί να έχει νησιωτικό χαρακτήρα έχει το σωστό όνομα Οξιά. Η κοινή τους ονομασία, μαζί με το χαρακτηριστικό από το οποίο προέρχεται, παρέχει την ερμηνεία αυτού που έφεραν στην πρωτόγονη γεωγραφία, από κοινού με τα άλλα που εκτείνονται κατά μήκος της ακτής προς τα βόρεια: Εχινάδες ή, όπως τις αναφέρει ο Όμηρος, Εχίνοι. Εχίνος είναι η ελληνική κύρια ονομασία τόσο για τον κοινό σκαντζόχοιρο όσο και για το περίεργο οστρακόδερμο που εμείς αποκαλούμε συνήθως θαλάσσιο σκαντζόχοιρο (αχινό). Καθώς μεταφέρεται (ως ονομασία) σε αυτά τα νησιά, υποδηλώνει με τον πλέον εύστοχο τρόπο το οξυκόρυφο ή ακανθώδες σχήμα τους.

Κατεβαίνοντας στην κοιλάδα, συνεχίσαμε την πορεία μας ανεβαίνοντας τη δεξιά όχθη του ποταμού. Παρόλο που η πεδιάδα εκτείνεται τώρα άγρια και ακαλλιέργητη, δεν λείπει η ζωική παρουσία στην επιφάνειά της. Εκτός από τα κοπάδια των Βλάχων βοσκών, είδαμε πολυάριθμα σμήνη από πάπιες και άλλα άγρια πτηνά, καθώς και μερικούς λευκοτσικνιάδες ένα πουλί εξαιρετικής ομορφιάς και κάτι πρωτόγνωρο για μένα.

Μετά από μια διαδρομή περίπου μιάμισης ώρας, παρατήρησα στα αριστερά, κατά μήκος της κορυφής ενός από τους πλατύτερους απομονωμένους λόφους που υψώνονται μέσα από την πεδιάδα, σε απόσταση ενός μιλίου από τη διαδρομή μας, εκτεταμένα ίχνη τειχών που υποδείκνυαν τη θέση μιας αρχαίας πόλης. Καμία ικανοποιητική πληροφορία για τη φύση αυτών των ερειπίων δεν μπόρεσα να λάβω από τους συνοδούς μου. Ο Νικόλας δεν γνώριζε τίποτα γι' αυτά· και ο Βλάχος αγωγιάτης, ο οποίος ήταν ένας καλόκαρδος αλλά εντελώς απαιδευτος τύπος "βαρβάρου", παρόλο

12 Ο Ηρακλής είναι, σε όλη την ελληνική μυθολογία, ο πρωταγωνιστής σε περιπέτειες αυτού του είδους. Η μάχη του με τη Λερναία Ύδρα αποτελεί μια εξίσου σαφή απεικόνιση των έργων που αναλήφθηκαν για την καλλιέργεια των ελών στο νότιο άκρο της αργολικής πεδιάδας, η οποία διασχίζονταν από ρεύματα και ήταν κατάσπαρτη από βαθιές λίμνες και άφθονες πηγές, που συμβολίζονταν από τα κεφάλια του τέρατος. Στον ίδιο ήρωα αποδίδεται συνήθως η διάνοιξη των Καταβοθρών, ή υπόγειων αγωγών, που είναι κοινοί σε κάθε μέρος της Ελλάδας, μέσω των οποίων τα πλεονάζοντα ύδατα των περικλειστων ελών και λιμνών της βρίσκουν διέξοδο μέσα από τις πλαγιές των βουνών προς τη θάλασσα, ή οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις προστατεύουν τις πιο εύφορες πεδιάδες της από το να βαλτώσουν ή να πλημμυρίσουν παρομοίως.

13 Στράβων, Βιβλίο 10, κεφ. 2. Στέφανος ο Βυζάντιος, Περί Πόλεων, στο λήμμα "Αρτέμιτα". Το επίθετο θοαί, που δίνεται από τον Όμηρο σε αυτά τα νησιά, ερμηνεύεται επίσης ως συνώνυμο του δξεία (αιχμηρές).

που είχε βρεθεί συχνά στο σημείο, δεν είχε ούτε μία από τις κοινές ονομασίες να τους αποδώσει -όπως Παλαιόκαστρο ή Τα Ελληνικά κ.λπ.- με τις οποίες οι Έλληνες χωρικοί συνηθίζουν να ονομάζουν όλα τα κτίσματα των οποίων η καταστροφή ανάγεται πολύ πέρα από τη δική τους μνήμη.

Ο Νικόλας τον ρώτησε αν ήταν χτισμένα χωρίς λάσπη (κονίαμα), ένα αγαπημένο κριτήριο μεταξύ των ερασιτεχνών αρχαιολόγων της τάξης του (και ομολογουμένως όχι κακό κριτήριο) για να διακρίνουν τα Ελληνικά (αρχαία) από τα σύγχρονα οικοδομήματα· αλλά ούτε σε αυτό το ερώτημα κατέστη δυνατόν να αποσπαστεί ικανοποιητική απάντηση. Πεισμένος ωστόσο, καθώς προχωρούσαμε, για την ορθότητα της αρχικής μου εικασίας, αποφάσισα, αν ήταν εφικτό, να τα εξερευνήσω. Διαπιστώνοντας ότι το χωριό Κατοχή, προς το οποίο κατευθυνόταν ο βαρκάρης μας, δεν απείχε πολύ και θα προσέφερε κατάλυμα για τη νύχτα, έστειλα μπροστά τον Νικόλα με τις υπόλοιπες αποσκευές για να προετοιμάσει το κατάλυμα και προχώρησα με τον Βλάχο συνοδό μου προς τα ερείπια.

Ανταμείφθηκα πλουσιοπάροχα για τον κόπο μου, καθώς βρήκα τα υπολείμματα μιας αρχαίας πόλης που παρουσίαζε, συνολικά, τόσο ως προς την έκταση και τη διατήρηση όσο και ως προς τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες, το πιο ενδιαφέρον δείγμα του είδους που έχω δει ποτέ, είτε στην Ελλάδα είτε στην Ιταλία. Μην έχοντας κάνει κάποια ειδική προετοιμασία για αυτό το τμήμα του ταξιδιού μου, το οποίο δεν είχα προβλέψει προηγουμένως, δεν είχα σαφή εικόνα, όσο βρισκόμουν στο πεδίο, ούτε για το όνομα ούτε για την ιστορία του μέρους. Όμως, ανατρέχοντας αργότερα στο κεφάλαιο του Θουκυδίδη που περιγράφει τις εκβολές του Αχελώου, είδα αμέσως ότι δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από τις Οινιάδες¹⁴, μια κύρια πόλη της Ακαρνανίας, που θεωρούνταν ένα από τα ισχυρότερα οχυρά στην Ελλάδα, εν μέρει λόγω της τοποθεσίας της και εν μέρει λόγω των τεχνητών της αμυντικών έργων. Το σύγχρονο όνομα της τοποθεσίας είναι Τρίκαρδος.

14 Αυτά τα ερείπια έχουν αποτελέσει αντικείμενο επίσκεψης και περιγραφής, με τη συνηθισμένη του ακρίβεια, από τον Συνταγματάρχη Leake (Northern Greece, τόμ. iii. σελ. 556 κ.εξ.). Ωστόσο, η περιγραφή του δεν συνοδεύεται από σχέδια ή σχέδια των αρχιτεκτονικών τους ιδιαιτεροτήτων, χωρίς τα οποία, δύσκολα μπορούν να γίνουν κατανοητά ή να εκτιμηθούν. Αυτή την έλλειψη προσπάθησα να καλύψω στον Πίνακα III.

κινδύνου και τις προεξέχουσες γωνίες, αποτελούν επίσης πανέμορφα δείγματα της ελληνικής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής¹⁷. Σε τμήματα του εσωτερικού χώρου της πόλης υπάρχουν εκτεταμένα ίχνη οικιστικών κτιρίων. Σε ορισμένα σημεία, οι γραμμές των δρόμων και οι υποδιαίρεσεις των σπιτιών μπορούν να αναγνωριστούν με σαφήνεια. Αν και η τοιχοποιία των τειχών είναι παντού συμπαγής και στιβαρή, κανένας από τους λίθους δεν είναι εξαιρετικά μεγάλο μεγέθους· δεν είναι ίσοι με εκείνους που είχα δει πρόσφατα στις οχυρώσεις της Κόσσα, της Νόρμπα και άλλων Πελασγικών πόλεων της κεντρικής Ιταλίας.

Η παλαιότερη αναφορά που έχουμε για τις Οινιάδες διασώζεται από τον Πausανία¹⁸, ο οποίος τις περιγράφει ως μια πόλη που πολιορκήθηκε, καταλήφθηκε και κατεχόταν για σημαντικό διάστημα από τους Μεσσήνιους, όταν αυτοί εκδιώχθηκαν από την Πελοπόννησο από τους Σπαρτιάτες το έτος 670 π.Χ.· και από την αφήγησή του φαίνεται ότι ήδη από εκείνη την περίοδο η πόλη ήταν αξιοσημείωτη για την ισχύ των οχυρώσεών της. Αργότερα ανακαταλήφθηκε από τους Ακαρνάνες και προσκολλήθηκε σταθερά στα συμφέροντα της Σπάρτης κατά τη διάρκεια των μετέπειτα συγκρούσεων μεταξύ των ελληνικών κρατών. Είκοσι τρία χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αντιστάθηκε με επιτυχία σε επίθεση του Περικλή¹⁹. Κατά τη διάρκεια όλου εκείνου του πολυτάραχου αγώνα, υπήρξε το σκληρό σκληρών μαχών και ήταν για πολύ καιρό το απόρθητο, καθώς και το μοναδικό προπύργιο της σπαρτιατικής παράταξης σε αυτή την περιοχή²⁰. Συνέχισε να είναι ένας τόπος μεγάλης σημασίας κατά τους Μακεδονικούς και Ρωμαϊκούς πολέμους. Το έτος 219 π.Χ., καταλήφθηκε από τον Φίλιππο, βασιλιά της Μακεδονίας²¹, ο οποίος επέκτεινε και επισκεύασε τα έργα, και από αυτή την εποχή ίσως χρονολογούνται μερικά από τα πιο κομψά δείγματα τοιχοποιίας που παρουσιάζουν ακόμα. Η κατασκευή του λιμανιού, ειδικότερα, αποδίδεται από τον Πολύβιο στον Φίλιππο²². Το 211 π.Χ., οι Οινιάδες έπεσαν στα χέρια των Ρωμαίων²³.

Το όνομα Τρίκαρδο ή Τρίγαρδο, που φέρει τώρα η τοποθεσία, είναι τουλάχιστον τόσο παλιό όσο ο δέκατος πέμπτος αιώνας, και προέρχεται πιθανώς από τις τρεις κορυφές του λόφου στον οποίο βρίσκεται. Ο Κυριάκος ο εξ Αγκώνος²⁴, που ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1436, την περιγράφει με αυτό το όνομα πολύ σωστά, αναφέροντας πολυγωνικά τείχη, δύο ακρόπολεις²⁵ και ένα θέατρο. Τα ερείπια του θεάτρου αναφέρονται από τον Leake, αλλά εγώ δεν τα παρατήρησα.

17 Η προεξέχουσα γωνία που σχηματίζει το τείχος αμέσως στα ανατολικά της μεγάλης πύλης, η οποία βρίσκεται μεταξύ του λιμανιού και της ακρόπολης (Πίνακας III, εικ. 5), είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη. Βρίσκεται σε σχεδόν τέλεια κατάσταση διατήρησης. Στο σχήμα μοιάζει πολύ με την προεξέχουσα γωνία ενός σύγχρονου προμαχώνα.

18 Πausανίας, Μεσσηνιακά, κεφ. 25

19 Θουκυδίδης, I. iii.

20 Θουκυδίδης, ii. 68, 102; iii. 7; iv. 77.

21 Πολύβιος, iv. c. 63, seqq.

22 Πολύβιος, V. 65.

23 Λίβιος, Από κρίσεως Ρώμης, Βιβλίο 26, Κεφάλαιο 24, Πολύβιος, Ιστορία, Βιβλίο 9, Κεφάλαιο 39.

24 Σύμφωνα με τον Dodwell, τόμος 1, σελίδα 101.

25 Υπάρχουν λιγότερο σαφή ίχνη μιας τρίτης ακρόπολης ή κάστρου στη βόρεια κορυφή του λόφου.

Τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά αυτής της οχύρωσης είναι οι τοξωτές πυλίδες ή έξοδοι κινδύνου²⁶, οι οποίες, μαζί με μια μεγαλύτερη πύλη στον ίδιο ρυθμό, που περιγράφεται από τον Leake ως συνδέουσα το λιμάνι με την πόλη αλλά διέφυγε της προσοχής μου, αποδεικνύουν, όπως παρατηρεί εκείνος, ότι η χρήση του κανονικού τόξου (με ομόκεντρες στρώσεις) συνδυαζόταν με την πολυγωνική τοιχοποιία στην Ελλάδα, και ήταν γνωστή σε αυτή τη χώρα σε μια πολύ παλαιότερη περίοδο από ό,τι συνήθως υποτίθεται. Αν και αυτό το επιχείρημα ίσως δεν είναι από μόνο του καταλυτικό όσον αφορά τις Οινιάδες, δεδομένης της μεταγενέστερης εποχής κατά την οποία κατασκευάστηκαν ορισμένα από τα κύρια έργα της, οι δικές μου περαιτέρω έρευνες με έπεισαν, βάσει αποδείξεων που θα παρατεθούν πληρέστερα στη συνέχεια, ότι οι Έλληνες κτίστες γνώριζαν την τέχνη της κατασκευής τόξου από την απώτατη αρχαιότητα. Δεν χωράει, πράγματι, αμφιβολία ότι ο περίβολος, ή το εξωτερικό τείχος αυτού του φρουρίου, είναι έργο μιας πρωτόγονης εποχής, όποια κι αν είναι η περίπτωση με ορισμένες από τις πιο περίπλοκες άμυνές του: και δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η πυλίδα Νο. 3 στον συνημμένο πίνακα είναι ένα αυθεντικό στοιχείο της τοιχοποιίας με την οποία συνδέεται. Η μεγαλύτερη πύλη του λιμανιού, ως μέρος των έργων που επισκευάστηκαν από τον Φίλιππο, είναι πιο αμφίβολης αρχαιότητας. Θα παρατηρηθεί επίσης ότι αυτές οι τέσσερις πυλίδες προσφέρουν μια διακριτή διαβάθμιση μεθόδων για τη στέγαση τέτοιων κατασκευών, από το απλό επίπεδο επιστύλιο του Νο. 1 α, έως το κανονικά θολωτό τόξο· το Νο. 1 β και το Νο. 2 αποτελούν την εξέλιξη της αρχής· το Νο. 3 την τελειοποίησή της²⁷.

Λυπάμαι πολύ που, λόγω της ανάγκης στην οποία βρέθηκα να εξερευνήσω το έδαφος μόνος μου, απέτυχα να παρατηρήσω την τοξωτή πύλη του λιμανιού. Η βαλτώδης φύση του εδάφους, σε συνδυασμό με την πυκνότητα των θάμνων, εμπόδισε κάθε στενότερη επιθεώρηση αυτού του τμήματος του έργου. Ούτε ο Βλάχος οδηγός μου, ούτε κάποιο από τα μέλη μιας άλλης αποικίας βοσκών που ήταν στρατοπεδευμένη ανάμεσα στα ερείπια, ήταν σε θέση να προσφέρουν την παραμικρή βοήθεια στις έρευνές μου, για να μην αναφέρω την απουσία κάθε μέσου επικοινωνίας μεταξύ μας· καθώς η γλώσσα τους ήταν, με εξαίρεση μια-δυο τυχαίες λέξεις, τόσο ακατάληπτη για μένα όσο η δική μου για εκείνους. Η ξαφνική εμφάνιση ενός μοναχικού Φράγκου στην καρδιά του οικισμού τους προκάλεσε, όπως είναι φυσικό, κάποια αίσθηση ανάμεσα σε αυτούς τους γιους της ερημιάς· και παρατηρούσαν τις ενέργειές μου, ειδικά όταν κρατούσα είτε το μπλοκ των σχεδίων είτε το ημερολόγιό μου, με απορία και έκπληξη. Αν δεν υπήρχε το συναρπαστικό ενδιαφέρον της περίπτωσης, θα μπορούσε κανείς να νιώσει λίγο ανήσυχος βρίσκοντας τον εαυτό του έτσι μόνο ανάμεσα σε μια τόσο παράξενη και απότομη φυλή.

Η μόνη προφύλαξη που πήρα, όταν ανακάλυψα ότι η πόλη δεν ήταν εντελώς ακατοίκητη, ήταν να κρύψω προσεκτικά κάθε αντικείμενο πάνω μου που έμοιαζε με πολύτιμο μέταλλο, έχοντας προειδοποιηθεί ότι ο πειρασμός που προκαλούν τέτοια αντικείμενα στην απληστία του αγροτικού πληθυσμού σε απομακρυσμένες περιοχές είναι σχεδόν ακαταμάχητος. Ο Νικόλας, μάλιστα, ως διερμηνέας του αγωγιάτη, μόλις πριν με διασκέδαζε με ιστορίες για την πρόσφατη δολοφονία ενός Βαυαρού αξιωματικού κοντά στη Βόνιτσα, στα τουρκικά σύνορα· ο οποίος, τολμώντας να απομακρυνθεί μόνος και με τη στολή του πολύ μακριά από το κατάλυμά του, δέχθηκε

26 Πίνακας III. εικόνες 1, 2, 3.

27 Βλέπε Πίνακα III.

επίθεση και σκοτώθηκε από κάποιους χωρικούς που πέρασαν τα μπρούτζινα εξαρτήματά του για χρυσό. Ο Νικόλας, ωστόσο, εξέφρασε μια πιο ευνοϊκή γνώμη για τον ηθικό χαρακτήρα των Βλάχων και με διαβεβαίωσε ότι μπορούσα να βασιστώ απόλυτα στην πίστη του δικού μου συνοδού ειδικότερα, με τον οποίο είχε ήδη καταφέρει να γίνει πολύ αγαπητός, δείχνοντας εξοικείωση με τα πατρικά του βουνά και γνωριμία με αρκετά μέλη της οικογένειάς του· καλή απόδειξη της έκτασης των προσωπικών σχέσεων του υπηρέτη μου σε όλη την τουρκοελληνική ενδοχώρα και της τακτικής του να εκμεταλλεύεται τα πλεονεκτήματά του. Οι βοσκοί του Τρίκαρδου, ωστόσο, ήταν ελληνικής καταγωγής· και δεν συνάντησα τίποτα άλλο εκτός από σεβασμό και καλή θέληση ανάμεσά τους, όπως φάνηκε ιδιαίτερα στις ζηλωτικές τους προσπάθειες να καταπραΰνουν τη μανία των σκύλων τους κατά την είσοδό μου στην επικράτειά τους, η οποία, αν δεν υπήρχε η παρέμβασή τους, θα είχε βάλει άμεσο και αποτελεσματικό τέλος σε κάθε αρχαιολογική έρευνα.

Σε όλα αυτά τα ερείπια, ανάμεσα στα άφθονα θραύσματα τοιχοποιίας που είναι διάσπαρτα στην επιφάνεια του εδάφους, δεν διακρίνεται ούτε ένα κομμάτι σκαλιστού μαρμάρου ή πέτρας, ούτε καν ένα θραύσμα ζωγραφισμένης κεραμικής, ένα είδος κειμηλίου τόσο πυκνά στρωμένο πάνω στη θέση πολλών άλλων ελληνικών πόλεων, ώστε να αποτελεί μεγάλο συστατικό του εδάφους. Αν αυτή η φαινομενική στείρωση κομψής τέχνης μεταφέρει μια φτωγή ιδέα για την εκλέπτυνση του αρχαίου πληθυσμού της πόλης, προσδίδει στα ερείπιά της εκείνο το άλλο είδος ενδιαφέροντος που ανήκει στην πρωτόγονη απλότητα και το μεγαλείο. Τα πάντα είναι τραχιά και ογκώδη· μπάζα υπάρχουν λίγα ή καθόλου· τίποτα άλλο εκτός από συμπαγή πέτρα. Ακόμη και τα ερείπια αυτών που πρέπει να ήταν κοινά σπίτια, αποτελούνται από δυσκίνητους όγκους. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν επίσης να θεωρηθούν αντανάκλαση της αντίστοιχης ιδιοφυΐας της παλιάς Πελασγικής φυλής, όπως εμφανίζεται και στις δύο πλευρές της Αδριατικής, όπου οι μεταγενέστερες εκλεπτύνσεις του ελληνικού πολιτισμού δεν είχαν καταφέρει να επιβάλουν την πλήρη επιρροή τους. Η στενή ομοιότητα σε αυτήν και σε άλλες πτυχές μεταξύ αυτών των ερειπίων και εκείνων των Πελασγικών πόλεων του Λατίου, τις οποίες είχα επισκεφθεί λίγες εβδομάδες πριν, με εντυπωσίασε πολύ έντονα και αποτελεί ζωντανή απόδειξη της εργασίας μιας συγγενούς φυλής.

Η τοποθεσία των Οινιάδων είναι εξαιρετικά γραφική και το γύρω τοπίο τόσο μεγαλειώδες στα φυσικά του χαρακτηριστικά όσο και στους κλασικούς του συνειρμούς. Οι περιπλανήσεις μου έγιναν ακόμη πιο ενδιαφέρουσες, αν όχι πιο άνετες, από μια τρομερή καταιγίδα που μαινόταν κατά διαστήματα κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου που πέρασα σε αυτήν την περιοχή· οι αστραπές έλαμπαν και οι βροντές ξεσπούσαν τρομακτικά πάνω από τα κεφάλια μας, ή βρυχόνταν ανάμεσα στα βαθυγάλαζα βουνά της Ακαρνανίας και κατά μήκος της ευρείας έκτασης των βαλτότοπων με τις καλαμιές, που σαν πράσινες ή κίτρινες θάλασσες εκτείνονται μέχρι τη άκρη τους. Ενώ έβρισκα προσωρινό καταφύγιο πίσω από το τείχος από τους καταρράκτες της βροχής που συνόδευαν την καταιγίδα, παρατήρησα στην κορυφή μιας επιβλητικής ομάδας βελανιδιών που στεφανώνουν το βραχώδες ύψος της ακρόπολης, έξι αντικείμενα, προφανώς πολύ μεγάλα για πουλιά, τα οποία στην αρχή πέρασα για ρούχα απλωμένα από τους βοσκούς για να στεγνώσουν. Με μια πιο προσεκτική ματιά,

ωστόσο, αποδείχθηκαν αετοί²⁸, ή μάλλον γύπες, ένα είδος πουλιών που δεν είχα δει ποτέ σε άγρια κατάσταση· και σίγουρα η πρώτη μου γνωριμία μαζί τους δεν θα μπορούσε να είχε γίνει κάτω από πιο ευοίωνες συνθήκες. Δεν έδειχναν καθόλου φοβισμένοι και κάθονταν μελετώντας, κατά πάσα πιθανότητα, ένα μελλοντικό γεύμα από τους απογόνους των κοπαδιών, τους συντρόφους τους σε αυτήν την ερημική περιοχή. Στη φαντασία μου, ωστόσο, φαινόταν σαν να αναλογίζονταν με μελαγχολική θλίψη την αλλαγή των καιρών, αφού τα ερείπια που παρατηρούσαν ήταν η κατοικία μιας φυλής ηρώων, οι οποίοι όριζαν το δικό τους τόσο διακεκριμένο μέρος στον πόλεμο των στοιχείων της φύσης που μαινόταν πάνω από τα κεφάλια τους. Δεν θα ήταν εύκολο να φανταστεί κανείς έναν συνδυασμό περιστάσεων ικανό να επιδράσει πιο δυνατά στη φαντασία ενός ενθουσιώδους Ελληνιστή, κατά τις πρώτες λίγες ώρες μετά την αποβίβασή του στην ακτή της κλασικής γης.

Όσο άγριος και έρημος κι αν είναι τώρα αυτός ο περίβολος σε ό,τι αφορά τη βιομηχανία ή την καλλιέργεια, δεν υστερεί σε τίποτα ως προς την έμβια φύση· διότι, εκτός από τους έξι αετούς, τους βοσκούς, τα σκυλιά και τα κοπάδια τους, είδα δύο μπεκάτσες, μια αλεπού και έναν λαγό εντός της περιμέτρου των τειχών. Θηράματα κάθε είδους, πράγματι, φαίνεται να αφθονούν στην περιοχή· οι βάλτοι σφύζουν από κάθε ποικιλία υδρόβιων πτηνών· ούτε θα μπορούσε να υπάρξει πιο ευχάριστος τρόπος για να περάσει κανείς μερικούς μήνες, για μια παρέα που συνδυάζει, όπως συχνά κάνουν οι νεαροί ευγενείς μας, την αγάπη για τα σπορ της υπαίθρου με το ζήλο για τις κλασικές σπουδές και τον θαυμασμό για το γραφικό τοπίο, από το να στήσουν τις σκηνές τους κατά την υγιεινή περίοδο σε αυτή την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και ελάχιστα εξερευνημένη περιοχή.

Ο αριθμός των αρπακτικών πουλιών, κάθε τάξης, μεγέθους και χρώματος, που κατακλύζουν ολόκληρη την Ελλάδα, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της φυσικής της ιστορίας που προσελκύει αμέσως την προσοχή του ταξιδιώτη που φτάνει από πιο πολιτισμένες περιοχές. Συχνά, ιππεύοντας στην όμορφη αλλά έρημη εξοχή (Campagna) της Ρώμης, συλλογιζόμουν τον μύθο του Ρωμούλου και του Ρέμου, όπου τα δύο αδέρφια ανεβαίνουν στην κορυφή αντικριστών υψωμάτων για να συγκεντρώσουν οιωνούς σχετικά με τη μελλοντική αυτοκρατορία της νεογέννητης κοινότητάς τους· όταν μια πτήση έξι αετών παρουσιάζεται στον έναν, και αμέσως μετά μια πτήση δώδεκα εμφανίζεται στον αντίπαλό του. Η ρωμαϊκή πεδιάδα, καθώς και τα βουνά που την οριοθετούν, είναι πιθανώς πολύ λιγότερο πυκνοκατοικημένα ή καλλιεργημένα σήμερα από ό,τι ήταν την εποχή που γεννήθηκε αυτή η μυθική ιστορία. Κι όμως, η ένδοξη φυλή των φτερωτών κατοίκων της έχει εξαφανιστεί· και αν τα μελλοντικά πεπρωμένα της αιώνιας πόλης επρόκειτο να εξαρτηθούν από κάποιον νέο Ρωμόλο ή Ριέντζι που θα έβλεπε μια πτήση αετών να αιωρείται πάνω από τα ερείπιά της, μάταιες θα ήταν πράγματι, όπως φαίνεται, οι ελπίδες της για αναζωογόνηση από την παρούσα κατάσταση της πολιτικής της υποβάθμισης. Θα μπορούσε κανείς τώρα να σταθεί για

28 «έξέσθην, ὄρνισιν ἑοικότες αἰγυπιοῖσι, φηγῶ ἔφ' ὑψηλῆ πατρὸς Διὸς αἰγιόχοιο» (κάθισαν [ἢ Αθηνά και ο Απόλλων] μοιάζοντας με γύπες, στην υψηλή βελανιδιά του πατέρα Δία που κρατά την αιγίδα). Παραπομπή στην Ιλιάδα του Ομήρου, Ραψωδία Η (vii), στίχοι 60

πολλές μέρες ή μήνες στην κορυφή του Ιερού Όρους (Monte Sacro), προτού ένας μοναδικός αγγελιοφόρος του Δία προσφερθεί στη θέα του. Το θεϊκό πουλί φαίνεται να έχει εκλείψει, μαζί με τη θεϊκή φυλή των ανθρώπων πάνω στα πεπρωμένα των οποίων προέδρευε²⁹.

Στην Ελλάδα η περίπτωση φαίνεται να είναι αντίστροφη, και κατ' αναλογία με την παρακμή του ανθρώπινου είδους σε αριθμό και αριστεία, υπήρξε η αύξηση στο υπόλοιπο του πιο ογκώδους τμήματος της δίποδης δημιουργίας. Σε αυτή τη χώρα έχω δει συχνά αρκετές δεκάδες αετούς, ή γύπες (γιατί από απόσταση δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς τον έναν από τον άλλον), να πετούν ψηλά μαζί, διασχίζοντας κοινωνικά ο ένας την πορεία του άλλου σε μεγαλειώδεις κύκλους, πολύ πάνω από κάποιο ψηλό βουνό ή εκτεταμένο βοσκότοπο άγριων προβάτων. Όχι λιγότερο αξιοσημείωτη από τον αριθμό τους είναι η ημερότητά τους και η εξοικείωσή τους με τον άνθρωπο. Το ανθρώπινο είδος φαίνεται να είναι γι' αυτά, όχι όπως σε άλλες χώρες αντικείμενο φόβου ή σεβασμού, αλλά αδιαφορίας ή περιφρόνησης· και παραμένουν ακίνητα στην άκρη του δρόμου, σκαρφαλωμένα στην κορυφή ενός βράχου, παραμονεύοντας για το θήραμά τους, ή απασχολημένα στην επίπεδη πεδιάδα κατασπαράζοντας ένα εκλεκτό κομμάτι ψοφίμιου, ενώ ο ταξιδιώτης περνά σε απόσταση βολής πιστολιού.

Ίσως τα "ντελικάτα" γεύματα, με τα οποία κατά τη διάρκεια του πρόσφατου οκταετούς πολέμου εφοδιάζονταν συνεχώς από τις σάρκες τόσο Μουσουλμάνων όσο και Χριστιανών, να έτειναν να ενθαρρύνουν την άνεση με την οποία στέκονται τώρα απέναντι στους κυρίους της δημιουργίας· και να ανανέωσαν την ανάμνηση της παλιάς αυτοκρατορίας που οι πρόγονοί τους της ηρωικής εποχής λέγεται ότι διεκδικούσαν πάνω στο δικό μας είδος, με τόσα ευφυή επιχειρήματα, στο χιουμοριστικό έργο του Αριστοφάνη που είναι αφιερωμένο προς τιμήν του γένους τους³⁰. Αλλά το πνεύμα υποταγής με το οποίο γίνονται ανεκτές οι προσβολές ή οι βλάβες που προκαλούν, είναι μια περίπτωση που δεν εξηγείται τόσο εύκολα. Τόσο οι γύπες όσο και οι αλεπούδες φαίνονταν να είναι αντικείμενα εξίσου μεγάλης αδιαφορίας για τους βοσκούς του Τρίκαρδου, όσο ήταν και οι βοσκοί για τις αλεπούδες και τους γύπες· αν και είναι βέβαιο ότι τα αρνιά των κοπαδιών τους πρέπει να ήταν το κύριο είδος διατροφής και για τα δύο ζώα. Ίσως το όφελος που θα προέκυπτε από την εξόντωσή τους να μην αποτελούσε επαρκές αντάλλαγμα για αυτούς τους φτωχούς ανθρώπους έναντι του κόστους για την πυρίτιδα και τα σκάγια, ή άλλων απαραίτητων μέσων για αυτόν τον σκοπό.

29 Η μεγαλύτερη κατηγορία γερακιών και βουρβουλάκων, είναι αλήθεια, αφθονεί στην Καμπανία· και συχνά μπορεί να τους δει κανείς συγκεντρωμένους σε μεγάλες πτήσεις. Πιθανώς ο "αετός" εδώ στην παράδοση να είναι μόνο μια ποιητική υπερβολή της κατώτερης τάξης του ίδιου είδους.

30 Αριστοφάνους, Όρνιθες, στίχ. 481 κ.εξ. (Το έργο όπου τα πουλιά ιδρύουν τη "Νεφελοκοκχυγία" και διεκδικούν την εξουσία από τους θεούς και τους ανθρώπους).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ. ΚΑΤΟΧΗ — ΑΚΑΡΝΑΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΑ — Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

“ ὄρω γῆν πολλήν, καὶ λίμνην τινὰ μεγάλην, καὶ ὄρη, καὶ ποταμοὺς,
καὶ ἀνθρώπους πάνυ μακροὺς, καὶ τινὰς φωλεοὺς αὐτῶν.”

“ πόλεις ἐκεῖναί εἰσιν, οὓς φωλεοὺς εἶναι νομίζεις . ”

Λουκιανό τον Σαμοσατέα, Διαλόγους

Φτάσαμε στην Κατοχή πριν νυχτώσει. Αυτό το χωριό, το πρώτο που έβλεπα σε ελληνικό έδαφος, το οποίο περιγραφόταν από την προηγούμενη γενιά ταξιδιωτών ως μια αξιοπρεπής μικρή κωμόπολη, μου φάνηκε ως η πιο άθλια συλλογή ανθρώπινων ενδιαιτημάτων που είχα δει ποτέ, η οποία είχε την αξίωση να φέρει το όνομα "σπίτια". Ίσως η εντύπωση να ήταν λιγότερο δυσμενής, αν η επίσκεψή μας είχε πραγματοποιηθεί αφού το μάτι μου είχε ήδη εξοικειωθεί με ένα από τα πιο μελαγχολικά χαρακτηριστικά της όψης αυτής της δυστυχημένης χώρας. Η τοποθεσία, με σπάνιες εξαιρέσεις, κάθε ελληνικής πόλης ή χωριού, από την Αθήνα μέχρι το πιο φτωχό ορεινό χωριουδάκι, παρουσιάζει στην πραγματικότητα μια μπερδεμένη μάζα από μπάζα -δύσκολα μπορούν να ονομαστούν ερείπια- ανάμεσα στα οποία είναι διάσπαρτες οι νέες κατοικίες, συχνά σε μεγάλα διαστήματα, και ελάχιστα διακρίνονται από τα υπολείμματα των προκατόχων τους παρά μόνο από τη λαμπρή λάμψη των κόκκινων κεραμοσκεπών τους.

Κατά τη διάρκεια του εξοντωτικού πολέμου, του οποίου η χώρα αυτή υπήρξε πρόσφατα το θέατρο -ενός πολέμου που χαρακτηρίστηκε τόσο (ή και περισσότερο) από άγρια καταστροφή όσο και από πολεμικά κατορθώματα- κάθε ομάδα σπιτιών εντός της σφαίρας των στρατιωτικών επιχειρήσεων μετατράπηκε σε στάχτη ή μπάζα, συχνά αρκετές φορές σε ταχεία διαδοχή. Οι Έλληνες κατέστρεφαν τις πόλεις τους όταν αναγκάζονταν να τις εγκαταλείψουν, για να στερήσουν κατάλυμα από τους Τούρκους κατακτητές· οι Τούρκοι, από οργή εναντίον των επαναστατημένων υπηκόων τους· συχνά δε, στις εναλλαγές της σύγκρουσης, για την ίδια αιτία με τους Έλληνες.

Ακόμη και πριν από τον πόλεμο, τα σπίτια ενός ελληνικού χωριού φαίνεται, τόσο από τις αφηγήσεις ταξιδιωτών όσο και από τα λίγα σωζόμενα παραδείγματα σε απόμερες γωνίες που γλίτωσαν από το γενικό όλεθρο, ότι δεν είχαν μεγάλη αξία για τους ιδιοκτήτες τους. Ένας μικρός ορθογώνιος χώρος ανάμεσα σε δύο αετώματα που συνέδεαν πλαϊνούς τοίχους από λάσπη ή την πιο φτωχή τοιχοποιία, με στέγη από άχυρο ή κεραμίδι, μέσα από τις σχισμές της οποίας διέφευγε ο καπνός και εισερχόταν λίγο φως της ημέρας -χωρίς παράθυρο, καμινάδα, πάτωμα ή λιθόστρωτο κανενός είδους- φαίνεται ότι ήταν τότε, όπως και τώρα, η συνηθισμένη κατοικία της κατώτερης τάξης. Ακόμη και εκείνα μιας καλύτερης περιγραφής, που καυχιόνταν για περισσότερους από έναν ορόφους, ήταν τότε, όπως είναι και τώρα (με κάποιες εξαιρέσεις στην Αθήνα και άλλες κύριες πόλεις), ελαφριές και πρόχειρες κατασκευές από πέτρες, σοβά ή λάσπη, εγκιβωτισμένες σε ξύλινους σκελετούς, και ξαναχτιζόνταν τόσο γρήγορα και φθηνά όσο εύκολα καίγονταν ή καταστρέφονταν.

Έτσι μπορεί κανείς να κατανοήσει αυτό που εκ πρώτης όψεως μοιάζει με αντίφαση στις αφηγήσεις του πολέμου: πώς, αφού μας λένε σε ένα κεφάλαιο ότι μια ορισμένη πόλη καταλήφθηκε και κατεδαφίστηκε, τη βρίσκουμε λίγες σελίδες παρακάτω να αναφέρεται πάλι ως υπαρκτή και, ίσως μετά από ένα εξίσου σύντομο διάστημα, να λεηλατείται και να καταστρέφεται για άλλη μια φορά. Επί του παρόντος, μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις περιέχουν λίγα υποφερτά σπίτια, και η Αθήνα έχει πολλά κομψά και γερά οικοδομήματα· αλλά τίποτα σίγουρα δεν μπορεί να είναι πιο θλιβερό από την όψη αυτών των μαζών από παραπήγματα ή μπάζα, τα οποία, υπό τις βάρβαρες ονομασίες Σκριπού (Ορχομενός), Κόκλα (Πλαταιές), Καρβάτα (Μυκήνες) κ.λπ., διαδέχθηκαν τις κλασικές τοποθεσίες. Σε λίγες περιπτώσεις ανακουφίζονται από κάποιο κτίσμα που παρουσιάζει την εμφάνιση δημόσιου οικοδομήματος. Η ίδια η εκκλησία είναι συχνά ένα από τα πιο άθλια παραπήγματα του μέρους, και συχνά χωρίς στέγη.

Τα πιο όμορφα χωριά είναι εκείνα που βρίσκονται, όπως το Καστρί (Δελφοί) ή η ίδια η Κατοχή, πάνω σε απότομες πλαγιές, όπου ένας κάτω όροφος, συνήθως στάβλος, καθίσταται σε κάποιο βαθμό απαραίτητος για το μισό μήκος του κτιρίου· έτσι ώστε, εκεί όπου οι στέγες έχουν μικρή κλίση, τα αετώματα προεξέχουν σε ορθή γωνία προς την κάθετη τομή του λόφου, και η πρόσβαση στην είσοδο γίνεται από μια είδους ταράτσα που υποστηρίζεται από έναν τοίχο αντιστήριξης, το αποτέλεσμα δεν είναι άκομφο. Συνολικά, όμως, η αθλιότητα αυτών των συστάδων από κοκκινωσκέπαστα παραπήγματα, διάσπαρτων εδώ κι εκεί στην επιφάνεια της γης, αφαιρεί λυπηρά από τη γραφική ομορφιά του ελληνικού τοπίου· ειδικά στα μάτια κάποιου συνηθισμένου στις μεγάλες μάζες κτιρίων και το ποικίλο περίγραμμα πύργων και εξωστών που, σε σχεδόν κάθε ιταλικό χωριό, εναρμονίζονται τόσο όμορφα με τις χαριτωμένες καμπύλες του τοπίου.

Υπάρχει ωστόσο ένα είδος μελαγχολικού ενδιαφέροντος στην ίδια την αντίθεση ανάμεσα στην άθλια δυστυχία των καταφυγίων του σημερινού πληθυσμού και τα γιγαντιαία ερείπια των κατοικιών των προγόνων τους, ή την αέναη λαμπρότητα της φύσης από την οποία περιβάλλονται. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να ισχύει για τη γενική ερήμωση της χώρας όσον αφορά τη γεωργία και κάθε άλλο χαρακτηριστικό πολιτισμένης ζωής, η οποία, στον βαθμό που χαλάει την τερπνότητα της θέας, ενισχύει τη δύναμη των κλασικών συνειρμών που εμπνέει. Ένα σημείο που εξιλεώνει την κατάσταση, ωστόσο, είναι η πραγματικά κλασική ενδυμασία και σε πολλά μέρη η ανδρική ομορφιά της φυλής που τη φορά, τα μόνα χαρακτηριστικά, ίσως, της σύγχρονης Ελλάδας που, πέρα από τα βουνά, τις θάλασσες και τα ερείπιά της, ανακαλούν στο μυαλό, μέσω των εξωτερικών αισθήσεων, τα μεγαλεία της πρότερης κατάστασής της.

Το μεγαλύτερο μέρος του χωριού της Κατοχής είναι κτισμένο σε μια επικλινή όχθη που δεσπόζει πάνω από τον ποταμό, στον οποίο διατηρεί ένα πορθμείο (περαταριά)³¹. Βρήκα το κατάλυμά μου προετοιμασμένο σε ένα από τα καλύτερα σπίτια που διέθετε, στο οποίο κατοικούσε -αν και δεν εξακρίβωσα αν ήταν ένοικος ή ιδιοκτήτης- ο νεαρός Ιθακήσιος, ξάδερφος του βαρκάρη μας, εγκατεστημένος εδώ ως

31 Ο Συνταγματάρχης Leake περιγράφει τον Αχελώο εδώ ως έχοντα πλάτος τετρακόσια γιάρδες. Με τον ειλικρινέστερο σεβασμό, νομίζω ότι είτε οι σημειώσεις του είτε η μνήμη του τον πρόδωσαν. Είμαι βέβαιος ότι δεν έχει ούτε το μισό αυτού του πλάτους.

γεωργικός έποιος. Ήταν εξαιρετικά ανυπόμονος να λάβει από εμένα κάποιες οδηγίες σχετικά με την καλλιέργεια της πατάτας, ενός λαχανικού που δεν ήταν ακόμη οικείο σε αυτή την περιοχή. Εν μέρει λόγω της ανεπάρκειας των μέσων επικοινωνίας μας -καθώς ούτε τα δικά του Ιταλικά ούτε τα δικά μου Ρωμαίικα (Νέα Ελληνικά) επαρκούσαν για τη συζήτηση ενός τόσο περίπλοκου θέματος- και εν μέρει λόγω των δικών μου περιορισμένων γνώσεων στη γεωπονική επιστήμη, φοβάμαι πολύ ότι οι διαλέξεις μου δεν θα συνέβαλαν ιδιαίτερα στη διάδοση αυτού του πολύτιμου φυτού στις όχθες του Αχελώου.

Η κατοικία του οικοδεσπότη μου, όντας κτισμένη στην κατηφόρα του λόφου, αποτελούνταν από δύο ορόφους στο στύλ που προαναφέρθηκε. Η πρόσβαση στον επάνω όροφο γινόταν από μια ξύλινη σκάλα, που οδηγούσε σε έναν εξώστη (χαγιάτι) από το ίδιο υλικό, στον οποίο άνοιγαν οι πόρτες των δύο δωματίων που περιλάμβανε το κατάλυμα. Το ένα από αυτά ήταν γεμάτο από λερωμένες γυναίκες και παιδιά, ανάμεσα στα οποία ο Νικόλας ήταν απασχολημένος δίπλα στη φωτιά προετοιμάζοντας το δείπνο μου. Το άλλο ήταν το δωμάτιο του αφέντη. Εδώ παρουσιάστηκε ένα άλλο χαρακτηριστικό των ανατολίτικων τρόπων, που προκαλεί έντονη εντύπωση σε έναν Φράγκο κατά την πρώτη του άφιξη σε αυτή τη χώρα: η παντελής έλλειψη καρέκλας, τραπεζιού, κρεβατιού ή οποιουδήποτε άλλου επίπλου, με εξαίρεση ένα ή δύο ξύλινα σεντούκια. Αυτό το γνώρισμα της τουρκοελληνικής βαρβαρότητας, αν και κοινό σε σχεδόν κάθε σπίτι του οποίου ο ιδιοκτήτης δεν ανήκει στην πρώτη αριστοκρατία της χώρας (μεταξύ της οποίας η ευρωπαϊκή ευγένεια έχει αρχίσει σταδιακά να εξαπλώνεται), ήταν ωστόσο λιγότερο αναμενόμενο στην περίπτωση του Ιταλο-Έλληνα οικοδεσπότη μου, ως καταγόμενου από μια περιοχή (Ιόνια Νησιά) όπου τέτοιες πολυτέλειες είναι οικείες ακόμη και στη μεσαία και κατώτερη τάξη. Μπορεί να υποθεθεί ότι, ως συνετός άνθρωπος, θεώρησε καλύτερο να συμμορφωθεί με τα έθιμα του τόπου εγκατάστασής του.

Ανάμεσα στις ταλαιπωρίες του ταξιδιού στην Ελλάδα, μία από τις πιο οδυνηρές είναι αυτή η έλλειψη τραπεζιού και καρέκλας. Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο ενοχλητικό ή απογοητευτικό από το να φτάνεις στο σημείο στάσης μετά από μια μακρά και κουραστική μέρα πορείας, και να διαπιστώνεις ότι είσαι εντελώς αποκλεισμένος από την ενστικτώδη παρόρμηση να καθίσεις και να ξεκουραστείς. Η δυσκολία της κατανάλωσης του γεύματος είναι μια άλλη σοβαρή ταλαιπωρία. Ήμουν πολύ μεγάλος για να υιοθετήσω σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα την εντόπια συνήθεια του να κάθομαι οκλαδόν (στα καπούλια), και είχα εξίσου μικρή διάθεση για την κλασική εκλέπτυνση του να γευματίζω ξαπλωμένος με το σώμα να στηρίζεται στον αγκώνα. Αυτό, μάλιστα, είναι μια πολυτέλεια που ποτέ δεν μπόρεσα να φανταστώ παρά ως εξαιρετικά επίπονη διότι, πέρα από τη σχετική δυσκολία του να σερβιριστείς, ο κίνδυνος είναι μεγάλος για μια επίθεση της δυσάρεστης ενόχλησης που ονομάζουμε "μυρμήγκιασμα"³².

32 Αυτή η ενόχληση (το μυρμήγκιασμα) φαίνεται ότι δεν γινόταν αισθητή από τους μυημένους. Εξού και η φράση «τὸν ἀγκῶνα ἐρείδειν» (στηρίζω τον αγκώνα) έγινε παροιμιώδης για το δείπνο. Αθήναιος, Βιβλίο IV, σελ. 142. — Λουκιανός, Λεξιφάνης 6: «κάπειδῃ καιρὸς ἦν, ἐπ' ἀγκῶνος ἐδειπνοῦμεν».

Το δωμάτιο του οικοδεσπότη μου ήταν ωστόσο συγκριτικά καθαρό, με ένα τζάκι σε τουρκικό στυλ -μια σπάνια πολυτέλεια για ελληνική καλύβα- με την εστία ελαφρώς υπερυψωμένη από το επίπεδο του πατώματος, να προεξέχει πολύ μέσα στο δωμάτιο και να καλύπτεται από μια εσοχή (φούσκα) για τη συγκέντρωση του ρεύματος του αέρα στην καμινάδα. Φαινόταν ωστόσο περισσότερο για στολίδι παρά για χρήση, καθώς υπήρχαν λίγα ίχνη φωτιάς που να είχε κάψει σε αυτό κατά τη διάρκεια του χειμώνα, και η προσπάθειά μου να ανάψω μία εγκαταλείφθηκε λόγω του καπνού.

Ενώ ετοιμαζόταν το δείπνο, επωφελήθηκα από τα λίγα εναπομείναντα λεπτά του λυκόφωτος για να βγω έξω με τον οικοδεσπότη μου και να περιηγηθώ στο μέρος. Σκαρφαλώνοντας στην όχθη πίσω από το σπίτι του ανάμεσα στα ερείπια, φτάσαμε σε μια ανοιχτή ταράτσα με πράσινο γρασίδι, που προσέφερε μια ωραία θέα στη θάλασσα και τη γύρω περιοχή. Εκεί βρήκαμε δύο πρεσβύτερους του χωριού να απολαμβάνουν τον βραδινό τους περίπατο, ένας από τους οποίους μου παρουσιάστηκε από τον σύντροφό μου ως ο Δήμαρχος ή επικεφαλής αξιωματούχος, και ο άλλος ως φίλος του, επίσης ηγετική προσωπικότητα της κοινότητας. Και οι δύο προφανώς παραμόνευαν για τον Φράγκο ξένο, ένα σπάνιο φαινόμενο σε αυτά τα μέρη. Ο Δήμαρχος ήταν μια άγρια πολεμική φιγούρα, με μεγάλο πλάτος και στιβαρότητα σώματος, με σβέρκο σαν τάυρο και μια τραχιά αλλά έξυπνη και διεισδυτική όψη· ο άλλος, ένας ψηλός, λιγνός και δραστήριος βετεράνος, κάπως σοβαρότερης εμφάνισης, μου συστήθηκε ως ένας από την ηρωική ομάδα που άνοιξε δρόμο μέσα από τις τουρκικές γραμμές κατά την τελευταία μοιραία μέρα του Μεσολογγίου (την Έξοδο). Αυτή η ιδιότητα ήταν αρκετή για να καταστήσει αμέσως τον κάτοχό της αντικείμενο του βαθύτατου σεβασμού μου.

Αυτοί οι προύχοντες της Κατοχής, όπως και οι κάτοικοι αυτής της περιοχής γενικά, με εντυπωσίασαν με το ωραίο αθλητικό τους παράστημα και το πολεμικό τους ύφος, το οποίο δίνει ακόμα και στον πιο κοινό χωρικό τον αέρα ενός αρχηγού ληστών παρά ενός αγρότη. Οι πρώτες εντυπώσεις από έναν ξένο λαό με γραφική ενδυμασία πρέπει, όπως ήδη παρατηρήθηκε, να αντιμετωπίζονται πάντα με επιφύλαξη. Αλλά πείστηκα για την ορθότητά τους σε αυτή την περίπτωση, από την αντίθεση που πρόσφερε η εμφάνιση των αγροτών της κοιλάδας των Δελφών, περιοχή στην οποία μεταφέρθηκα μετά από ένα ταξίδι δέκα ωρών με το πλοίο δύο ημέρες αργότερα. Διαπίστωσα επίσης ότι ήταν γενικά παραδεκτό από εκείνους που κατέχουν την εκτενέστερη γνώση του σημερινού ελληνικού έθνους, ότι οι Ρουμελιώτες -δηλαδή ο πληθυσμός της Νότιας Ακαρνανίας και Αιτωλίας- ήταν όχι μόνο η ωραιότερη φυλή ανδρών στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και εκείνη που, ως προς τη γλώσσα, τον χαρακτήρα και τις ελάχιστες παραδοσιακές αποδείξεις καθαρότητας καταγωγής, είχε τις καλύτερες αξιώσεις να θεωρείται ως ο γνήσιος αντιπρόσωπος του αρχαίου γένους³³. Αν και οι Έλληνες γενικά είναι ωραίοι αθλητικοί άνδρες, ωστόσο υπάρχει μικρή αμφιβολία ότι οφείλουν στη φορεσιά τους ένα μεγάλο μερίδιο του θαυμασμού που τους αποδίδεται από τους Φράγκους ταξιδιώτες· και ότι ένα σώμα Παλικαριών³⁴, επιλεγμένο από το άνθος της ρουμελιώτικης λεβεντιάς, αν απογυμνωνόταν από τα κλασικά του εξαρτήματα και μετριόταν δίπλα σε έναν ίσο αριθμό επίλεκτων αγροτών από το Northumberland ή το Lanarkshire, θα υστερούσε.

33 Δείτε την πρόσθετη σημείωση στο τέλος του τόμου (σχετικά με την καταγωγή των Ελλήνων).

34 Παλικάρι είναι λέξη αβέβαιης προέλευσης, κοινή σε αρκετές ανατολικές γλώσσες, και σημαίνει μεταξύ των Ελλήνων - ήρωας ή πολεμιστής.

Οι νέοι μου γνώριμοι ήταν και οι δύο εξοπλισμένοι με την πλήρη αλβανική ενδυμασία (φουστανέλα) -ακόμα και την τεράστια μαλλιαρή κάπα από δέρμα κατσίκας ριγμένη στην πλάτη και τους ώμους τους- αν και ο καιρός δεν απαιτούσε μια τόσο φοβερή προστασία. Δεν υπάρχει τίποτα, πράγματι, που να τείνει περισσότερο να αποδείξει τη μυϊκή δύναμη και τη δραστηριότητα αυτών των ορεινών, από την ικανότητά τους να ασκούνται, ή ακόμα και να εκτελούν μεγάλα ταξίδια, με αυτή την τεράστια μάζα δέρματος και τριχώματος να κρέμεται στην πλάτη τους. Πρόκειται για το ίδιο ένδυμα που ήταν γνωστό στους αρχαίους με το όνομα Σίσυρα ή Διφθέρα, και χρησιμοποιούνταν από αυτούς όπως και τώρα, τόσο ως μανδύας όσο και ως κουβέρτα³⁵.

Και οι δύο αυτές προσωπικότητες μου συμπεριφέρθηκαν με μεγάλη ευγένεια και με προσκάλεσαν να τους επισκεφθώ στα σπίτια τους. Σε αυτή την πρόταση συγκατέθεσα με μεγαλύτερη προθυμία όταν ανακάλυψα ότι ένα κτίριο, το οποίο από την πρώτη μακρινή θέα του χωριού είχε τραβήξει την προσοχή μου, ήταν η κατοικία του ήρωα του Μεσολογγίου. Ήταν, στην πραγματικότητα, το μοναδικό απομεινάρι της παλιάς τουρκικής λαμπρότητας του μέρους και, τοποθετημένο στην κορυφή του υψώματος, με τα υπολείμματα μιας εξωτερικής στρώσης ασβέστη, προκαλούσε εντυπωσιακό αποτέλεσμα στο γενικό τοπίο.

Παλαιότερα ήταν ο πύργος, ή το κάστρο, κάποιου Τούρκου διοικητή ή προύχοντα· ένα είδος οικοδομήματος μεταξύ πύργου και εξοχικής κατοικίας, με μια τετράγωνη πέτρινη βάση, πάνω από την οποία προεξείχαν δύο όροφοι, κατασκευασμένοι κυρίως από ξύλο και σοβά, έτσι ώστε να δίνουν από απόσταση την εντύπωση σώματος μεγάλου ανεμόμυλου χωρίς πανιά. Το επάνω τμήμα του εξωτερικού του ανακουφιζόταν επίσης από ξύλινα μπαλκόνια ή στηθαία. Πιθανώς όφειλε τη διατήρησή του, εν μέσω της γενικής ερείπωσης κάθε άλλου αντικειμένου στη γειτονιά του, στη χρησιμότητά του ως στρατιωτικό φυλάκιο για τη νικηφόρα παράταξη. Κάθε όροφος περιείχε ένα ή δύο μικρά δωμάτια, τα περισσότερα ακατοίκητα ή γεμάτα με παλιοπράγματα. Αφού ικανοποίησα επαρκώς τη ματαιοδοξία του ιδιοκτήτη με εκφράσεις θαυμασμού για την αρχιτεκτονική και τη διαρρύθμιση της κατοικίας του, συνόδευσα στη συνέχεια τον Δήμαρχο στην έδρα της διοίκησής του, η οποία ήταν μια πολύ άθλια και βρώμικη καλύβα.

Αποτελούνταν από ένα μόνο δωμάτιο, χωρισμένο με μια μαύρη κουρτίνα σε δύο τμήματα: το ένα ήταν αφιερωμένο στις οικιακές ανάγκες και τη στέγαση μιας οικογένειας που αποτελούνταν από τη σύζυγο και έξι παιδιά· το άλλο ήταν ο θάλαμος υποδοχής του ιδιοκτήτη, στενός, σκοτεινός και άδειος, με τίποτα να ανακουφίζει τους γυμνούς τοίχους εκτός από το προεξέχον τουρκικό τζάκι. Προσφέρθηκαν καφές και πίπες (τσιμπούκια), και ο οικοδεσπότης μου, παίρνοντας τη συνηθισμένη οκλαδόν στάση πάνω σε μια ψάθα μπροστά στην εστία όπου είχαν τοποθετηθεί μερικά αναμμένα κάρβουνα, με προσκάλεσε να κάνω το ίδιο σε ένα άλλο παρόμοιο χαλί που προοριζόταν για τη χρήση μου, και πάνω στο οποίο ξάπλωσα με την καλύτερη δυνατή χάρη που διέθετα. Κανένας Λόρδος Δήμαρχος του Λονδίνου δεν θα μπορούσε να είναι πιο απόλυτα ικανοποιημένος με την κατάσταση του σπιτιού του από ό,τι αυτός ο αξιότιμος λειτουργός· και συμερίστηκα πρόθυμα την ειλικρινή περηφάνια με την

35 Αριστοφάνους, Όρνιθες, στίχος 122, Αριστοφάνους, Νεφέλαι, στίχος 72

οποία ανακοίνωσε ότι η θέση που μου παραχωρήθηκε καταλαμβάνόταν παλαιότερα τακτικά από τον παλιό μου φίλο, τον Σερ Ρίτσαρντ Τσωρτς (Sir Richard Church), ο οποίος κατά την εκστρατεία του σε εκείνη την περιοχή του είχε κάνει την τιμή να δεχθεί φιλοξενία στο σπίτι του.

Είχε επισκεφθεί τις Οινιάδες με τη συνοδεία του στρατηγού και τις γνώριζε, κατά συνέπεια, με το κλασικό τους όνομα. Φαινόταν επίσης να έχει κάποια γνώση των υπόλοιπων αρχαιοτήτων της περιοχής και μου απαρίθμησε στα δάχτυλά του τα ονόματα ενός αριθμού άλλων ερειπίων παρόμοιου χαρακτήρα στη γειτονιά, τα οποία θα ήθελα πολύ να είχα επισκεφθεί αν το επέτρεπαν οι διευθετήσεις μου. Η συνάντησή μας οδηγήθηκε σε ένα κάπως πιο εσπευσμένο τέλος από ό,τι θα επιθυμούσα, λόγω μιας γενικής επίθεσης στο σώμα μου από το "ζωντανό απόθεμα" (παράσιτα) της φάθας, η οποία κατέστησε τη θέση μου, ενοχλητική όπως ήταν εξαρχής, εντελώς ανυπόφορη· έτσι σηκώθηκα και τον αποχαιρέτησα.

Τα παράσιτα που κατακλύζουν τις σύγχρονες ελληνικές κατοικίες φαίνεται πως δεν είναι νέο κακό σε αυτή τη χώρα. Αν μπορούμε να εμπιστευτούμε τον Αριστοφάνη, οι ψάθες με τις οποίες εξυπηρετούνταν οι μαθητές του Σωκράτη ήταν ελάχιστα προτιμότερες, σε αυτό το θέμα, από εκείνες που κοσμούσαν την εστία του Δημάρχου της Κατοχής. Το ακόλουθο παθητικό, αλλά μόνο κατά το ήμισυ μεταφράσιμο παράπονο, που τοποθετείται στο στόμα του Στρεψιάδη στις "Νεφέλες", όταν κάθεται σε ένα από αυτά τα έπιπλα, έχει μια κωμικά στενή εφαρμογή στη δική μου περίπτωση:

ἀπόλλυμι δείλαιος· ἐκ τοῦ σκίμποδος,
δάκνουσί μ' ἐξέρποντες οἱ Κορίνθιοι·
καὶ τὰς πλευρὰς δαρδάπτουσιν,
καὶ τὴν ψυχὴν ἐκπίνουσιν,
καὶ τοὺς ὄρχεις ἐξέλκουσιν,
καὶ τὸν προκτὸν διορύττουσιν,
καὶ μ' ἀπολοῦσιν.

«Αλίμονο, χάθηκα ο δύσμοιρος! Από τούτο το χαλί,
τι άγρια επίθεση από φύλλους και κοριούς!
Τα πλευρά μου μαστιγώνουν, το αίμα μου ρουφούν,
τα σωθικά μου τα ίδια ξεριζώνουν,
Το σώμα μου γεμάτο τρύπες που άνοιξαν,
Η ζωή μου τελειώνει σε κάθε πόρο» κ.λπ.*

Ένας άλλος στίχος της ίδιας κωμωδίας (37) υπονοεί ότι η σύνδεση μεταξύ αυτών των ερπετών και των "Δημάρχων" δεν είναι επίσης πρόσφατη:

«Κάποιος Δήμαρχος με δαγκώνει μέσα από τα στρώματα.»†

Με την επιστροφή μου στο κατάλυμά μας, το λιτό γεύμα μου σερβιρίστηκε πάνω σε έναν μεγάλο στρογγυλό τσίγκινο δίσκο (σινί), ύψους δύο ή τριών ιντσών, τοποθετημένο στο πάτωμα. Αυτό το έπιπλο είναι προσαρμοσμένο λόγω του σχήματός του να καταλαμβάνει το κέντρο της συντροφιάς στα γεύματα, οι οποίοι κάθονται οκλαδόν γύρω του. Μετά το δείπνο, τακτοποίησα το στρώμα μου σε μια γωνία του δωματίου και πλάγιασα για τη νύχτα. Ο οικοδεσπότης μου, ο οποίος κατά τη διάρκεια

του γεύματός μου με είχε αφήσει με σεβασμό μόνο μου, μπήκε τότε μέσα και εγκαταστάθηκε σε μια άλλη γωνία, και λίγο μετά, ο άλλος καλεσμένος του μπήκε και ακολούθησε το παράδειγμά του· ενώ ο Νικόλας, τυλιγμένος στην κάπα (καπότα) του, πλάγιασε σαν μεγάλος σκύλος-φύλακας στο ανοιχτό μπαλκόνι μπροστά από την πόρτα.

Το επόμενο πρωί (1η Μαρτίου), ο Δήμαρχος με περίμενε κατόπιν ραντεβού, με σκοπό να εκτελέσει χρέη ξεναγού στα υπόλοιπα αξιοθέατα της έδρας της διοίκησής του. Το καθήκον αυτό το εξετέλεσε με πολλή επισημότητα, βαδίζοντας καμαρωτά μπροστά μου, όπως και το προηγούμενο βράδυ, με στρατιωτικό αέρα από μέρος σε μέρος, μέσα από λάσπες και μπάζα, σταματώντας και γυρίζοντας για μια στιγμή όταν του απευθυνόμουν για να δώσει την απάντησή του, και στη συνέχεια ξαναρχίζοντας την πορεία του με την προηγούμενη τάξη και τυπικότητα. Το μόνο αντικείμενο που αξίζει επίσκεψη είναι μια εκκλησία σημαντικού μεγέθους, προφανώς κάποιας παλαιότητας και σε καλό στυλ βυζαντινής αρχιτεκτονικής, αλλά ερειπωμένη και χωρίς στέγη. Στη συνέχεια με συνόδευσε στο πορθμείο, όπου το καραβάνι μας περίμενε, περιτριγυρισμένο από ένα πλήθος λιγότερο διακεκριμένων μελών της κοινότητας, και με αποχαιρέτησε με μια εγκάρδια χειραψία και εκφράσεις λύπης που η διαμονή μου ανάμεσά τους ήταν τόσο σύντομη. Όλες αυτές τις φιλοφρονήσεις τις ανταπέδωσα με την καρδιά μου. Πέρα από τη φιλική διάθεση του ανθρώπου προς εμένα και την απλή καινοτομία και περιέργεια του προσώπου και των τρόπων του, υπήρχε κάτι πολύ ελκυστικό στον συνδυασμό που παρουσίαζαν: πολεμική περηφάνια, αγροτική απλότητα και φυσική ευγένεια.

Αιτωλία

www.pentalofo.gr

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI. ΑΙΤΩΛΙΑ — ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ — ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ — ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΗΣ ΠΛΕΥΡΩΝΑΣ

«ἔχεται δ' Αἰτωλία,
ἐν ἧ πόλις Πλεύρων. -Δικαίαρχος, Αναγραφή της Ελλάδος.

"Στην Αιτωλία τώρα περνάμε, εκεί όπου κείται
μια πόλη που την λένε Πλευρώνα."

Η πορεία μας στην αιτωλική πλευρά του ποταμού συνεχίστηκε για κάποια απόσταση διασχίζοντας την επίπεδη γη στις όχθες του, η οποία, αν και στο μεγαλύτερο μέρος της παρέμενε βάλτωδης, παρουσίαζε εδώ μεγαλύτερα σημάδια καλλιέργειας. Αφήνοντας την πεδιάδα και διασχίζοντας κάποιες υψηλότερες εκτάσεις ακανόνιστου δασώδους εδάφους, αντικρίσαμε την κωμόπολη του Ανατολικού (Αιτωλικού). Το μέρος αυτό είναι χτισμένο πάνω σε ένα χαμηλό νησί, στο μέσο ενός επιμήκους οβάλ κόλπου ή λίμνης με θαλασσινό νερό, έναν κλάδο της ίδιας σειράς λιμνοθαλασσών που εκτείνονται κατά μήκος της ακτής σε κάποια απόσταση πέρα από το Μεσολόγγι. Είναι ένα σημείο μεγάλης φυσικής οχυρής θέσης, υπήρξε σκληρό σκληρών μαχών κατά τη διάρκεια του πολέμου και καταλήφθηκε και ανακαταλήφθηκε επανειλημμένα από τα εμπόλεμα μέρη. Το νερό είναι τόσο ρηχό στη δυτική πλευρά, ώστε ένας λιθόκτιστος μώλος που προεξέχει από την ακτή μεταφέρει τον ταξιδιώτη στα μισά της ενδιάμεσης απόστασης προς το νησί· το υπόλοιπο διασχίζεται με πορθμείο.

Το Ανατολικό είναι, όπως και άλλες ελληνικές πόλεις, ένα μείγμα ερειπίων και διάσπαρτων νέων σπιτιών, αλλά παρουσίαζε κάποια εικόνα πληθυσμού και εμπορικής δραστηριότητας. Ένας τουρκικός μιναρές σημαντικού ύψους παραμένει ακόμη ανέπαφος και προκαλεί επιβλητική εντύπωση, υψωμένος με μοναχική αξιοπρέπεια πάνω από τα γύρω μπάζα. Η πενιχρή όψη των ελληνικών πόλεων επιτείνεται πολύ από το στυλ των καταστημάτων ή των αποθηκών που πλασιώνουν το παζάρι και τις κύριες οδικές αρτηρίες, χαμηλά ξύλινα παραπήγματα, που μοιάζουν με τις μετακινούμενες παράγκες που στήνονται σε πανηγύρια ή αγορές στις πόλεις της δυτικής Ευρώπης. Στην πραγματικότητα, ο κεντρικός δρόμος μιας πολυσύχναστης ελληνικής πόλης μοιάζει πολύ με τη διπλή σειρά αυτών των προσωρινών οικοδομημάτων που, κατά τις λίγες εβδομάδες της ετήσιας εμποροπανηγυρής τους, κατακλύζουν τους δρόμους της Φρανκφούρτης ή της Λειψίας.

Καθώς σταματήσαμε για μια στιγμή σε ένα κατάστημα στο κέντρο του παζαριού, ξεκίνησε μια σφοδρή λογομαχία ανάμεσα σε δύο αξιοπρεπείς στην εμφάνιση άνδρες και στον Βλάχο αγωγιάτη μας, στην οποία ο Νικόλας έπαιρνε μέρος περιστασιακά. Ρωτώντας για την αιτία της αναταραχής, έμαθα ότι τα διαβατήριά μας είχαν ζητηθεί από την αστυνομία και διαπιστώθηκε ότι δεν ήταν εντάξει. Το μόνο έγγραφο που τους ήταν κατανοητό ήταν ένα μικρό κομμάτι χαρτί υπογεγραμμένο από τον Δήμαρχο της Κατοχής, το οποίο μας είχε δώσει κατά τον αποχαιρετισμό. Δεν μου είχε περάσει ποτέ από το μυαλό, ούτε φαίνεται να πέρασε από το μυαλό του Δημάρχου -του έντιμου

αυτού ανθρώπου- ότι είχαμε διαπράξει μια μεγάλη παρατυπία αποβιβαζόμενοι έτσι απροκάλυπτα σε μια απομακρυσμένη γωνιά της χώρας, όπου δεν υπήρχε ούτε λιμάνι, ούτε τελωνείο, ούτε λοιμοκαθακτήριο (λαζαρέτο)· μια αμαρτία ενάντια στην αξιοπρέπεια, καθώς και στους νόμους του νέου βασιλείου, η οποία, σε ορισμένα από τα παλαιά βασίλεια στην άλλη πλευρά του Ιονίου, θα μας είχε φέρει αναμφίβολα σε σοβαρές δυσκολίες, ή θα μας εξέθετε ακόμη και στον κίνδυνο να πυροβοληθούμε από την ακτοφυλακή ως λαθρέμποροι ή πειρατές, αν γινόμασταν αντιληπτοί επ' αυτοφώρω.

Οι Έλληνες, ωστόσο, αν και δεν είναι τόσο απαθείς όσο οι παλιοί τους αφέντες, οι Τούρκοι, στο θέμα της καραντίνας, δεν είναι και τόσο σχολαστικοί όσο οι Ιταλοί, είτε όσον αφορά τα διαβατήρια είτε τα πιστοποιητικά υγείας· και μετά από ένα τέταρτο της ώρας ακατάληπτων για μένα κραυγών, μας επετράπη να περάσουμε. Το κύριο βάρος της συζήτησης έπεσε στον Βλάχο, ως εκείνον που παρείχε στους παραβάτες τα μέσα για περαιτέρω διείσδυση στο εσωτερικό. Εκείνος, ο καημένος, που γνώριζε ή ενδιαφερόταν για τέτοια λεπτά ζητήματα πολιτισμένης διακυβέρνησης όσο και τα ζώα που οδηγούσε, έμοιαζε εντελώς σαστισμένος που τον καλούσαν να λογοδοτήσει επειδή παραβίασε έναν νόμο, την ύπαρξη του οποίου αγνοούσε παντελώς. Υπερασπίστηκε ωστόσο τον εαυτό του με όλη την ευγλωττία που έθετε στη διάθεσή του η εκ φύσεως φλεγματική του ιδιοσυγκρασία και το βάρβαρο λεξιλόγιό του· ενώ ο Νικόλας, προφανώς πολύ πιο διασκεδασμένος με τη δύσκολη θέση στην οποία βρέθηκε ο φτωχός νομάδας και τις άβολες προσπάθειές του να απεμπλακεί, παρά ανήσυχος για τυχόν περαιτέρω εμπόδια στην πορεία μας, έκανε λίγα ή τίποτα στην αρχή για να τον βοηθήσει να ξεφύγει από τη δύσκολη θέση. Τελικά, μετά από μια πιο ξεκάθαρη παρουσίαση από μέρους του των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών της περίπτωσης μας, καθώς και της δικής μου κοινωνικής θέσης και σημασίας, μας επετράπη να συνεχίσουμε τη διαδρομή μας.

Αποβιβαζόμενοι από το πορθμείο που μας μετέφερε στον ανατολικό βραχίονα της λιμνοθάλασσας, η πορεία μας συνεχίστηκε για λίγα μίλια μέσα από μια χαμηλή βαλτώδη ζούγκλα με πολύ θλιβερό χαρακτήρα, αν και ένα σημαντικό μέρος της λόχμης που την κάλυπτε αποτελούνταν από αγριελιές, δείχνοντας εμφανή σημάδια μιας προγενέστερης κατάστασης υψηλής καλλιέργειας. Βγαίνοντας από αυτή την ερημιά, ανεβήκαμε σε μια βραχώδη ράχη μικρού ύψους, που εκτείνεται προς τη θάλασσα από τις χαμηλότερες κλιτύες του όρους Ζυγός (του αρχαίου Αρακύνθου), το οποίο εδώ υψώνεται αμέσως στα αριστερά. Από αυτό το σημείο αντικρίζουμε το Μεσολόγγι, την πεδιάδα και τις λιμνοθάλασσές του, μαζί με την είσοδο του Πατραϊκού κόλπου και τα μακρινά βουνά της Αιτωλίας και της Αχαΐας. Διάσπαρτα πάνω σε αυτό το ύψωμα βρίσκονται τα ερείπια ενός μικρού οχυρού κανονικής ελληνικής (αρχαίας) δομής. Λίγο πιο πέρα, κοιτάζοντας ψηλά στα αριστερά, παρατήρησα τα τείχη μιας πόλης σημαντικού μεγέθους, στο ίδιο στυλ τοιχοποιίας, που καταλάμβανε την κορυφή μιας από τις πιο απόκρημνες χαμηλές ράχες του βουνού. Κρίνοντας ότι θα ήταν πιο βολικό να επισκεφθώ αυτά τα ερείπια από το Μεσολόγγι, συνεχίσαμε τη διαδρομή μας προς εκείνο το μέρος, όπου φτάσαμε λίγο μετά το μεσημέρι.

Για περίπου ένα μίλι πριν εισέλθουμε στην πύλη, το μονοπάτι μας διέσχισε μια αμμώδη πεδιάδα, κατάσπαρτη από τα μαύρα κουφάρια ελαιόδεντρων, κάποτε ονομαστών για το μέγεθος και την αφθονία τους, τα οποία όμως είχαν κοπεί από τον Ρεσίτ Πασά κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και οι ρίζες τους είχαν καεί με φωτιά — ο μόνος τρόπος για να παραλύσουν οι αναπαραγωγικές δυνάμεις αυτού του δυναμικού

φυτού, ή τουλάχιστον να ανακοπεί μόνιμα η βλάστησή του. Το Μεσολόγγι παίρνει το όνομά του από τα δάση, κυρίως ελαιώνες, από τα οποία περιβαλλόταν παλαιότερα από την πλευρά της ξηράς· καθώς "λόγγος" στην ελληνική διάλεκτο σημαίνει δάσος. Ο τίτλος μπορεί τώρα να ταξινομηθεί υπό την έννοια "Iucus a non lucendo" (δάσος που δεν φωτίζει/δεν υπάρχει), αφού επί του παρόντος δεν φαίνεται ούτε άλσος ούτε δέντρο σε μια ακτίνα αρκετών μιλίων.

Αφού διασχίσαμε τις γραμμές άμυνας -πάντα της πιο άθλιας περιγραφής- τώρα ερειπωμένες και αποσυναρμολογημένες, πίσω από τις οποίες λίγες χιλιάδες "βάρβαροι" πολεμιστές πρόβαλαν μια τόσο μακριά και ηρωική αντίσταση στην ενωμένη δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό τους ικανότερους διοικητές της, παρουσιάστηκε μια ευρεία σκηνή ακαθαρσίας και δυστυχίας. Η πλατεία (esplanade), σημαντικής έκτασης, μεταξύ των τειχών και των πρώτων σπιτιών της πόλης, στο μεγαλύτερο μέρος της μια έρημος από λάσπη και ερείπια, ήταν κατάσπαρτη με χαμηλές καλύβες της ίδιας δομής με εκείνες που αποτελούσαν τον κινητό καταυλισμό των Βλάχων βοσκών, αν και κάπως μεγαλύτερες. Το μόνο πλεονέκτημα που αντλούσαν από το ανώτερο μέγεθός τους ήταν ότι, ενώ οι κατοικίες των Βλάχων ήταν προσαρμοσμένες μόνο για τη στέγαση ανθρώπων, αυτές ήταν προφανώς η ανάμικτη κατοικία τόσο ανθρώπων όσο και ζώων. Προς το τέλος αυτού του θλιβερού προαστίου, προσπερνάμε στα δεξιά ένα νέο, μεγάλο και γερό πέτρινο οικοδόμημα, ύψους αρκετών ορόφων, το οποίο αναγνώρισα αμέσως ως στρατώνα. Μπροστά ασκούνταν σώματα τακτικού στρατού με βαυαρική στολή, εξαιρετικά όμορφοι νέοι άνδρες, επιδεικνύοντας όλη την τάξη και την καθαριότητα της ευρωπαϊκής πειθαρχίας και εξοπλισμού. Αρχικά τους πέρασα για τμήμα της γερμανικής δύναμης στην υπηρεσία του βασιλιά, αλλά έμαθα, κατόπιν ερώτησης, ότι ανήκαν σε ένα εγχώριο σύνταγμα, που σχηματίστηκε πρόσφατα σύμφωνα με τον νέο νόμο περί στρατολογίας.

Καθώς το Μεσολόγγι είναι ένα κύριο στρατιωτικό κέντρο, ο πληθυσμός του ήταν πολύ διογκωμένος από την εισροή αυτών των νέων στρατιωτών και των διαφόρων λειτουργών, πολιτικών και στρατιωτικών, που ασχολούνταν με την εκπαίδευση και τον εξοπλισμό τους. Φαινόταν επίσης, από τον αριθμό των ανθρώπων στις κύριες αρτηρίες, ότι ήταν ημέρα παζαριού. Τα δημόσια καταλύματα ήταν συνεπώς γεμάτα· και περιπλανηθήκαμε για αρκετή ώρα σε συνωστισμένους δρόμους, λάσπη και ερείπια, φάχνοντας μάτια για κατάλυμα οποιουδήποτε είδους. Το μόνο που μου προσφέρθηκε ήταν ένα ανοιχτό ξύλινο πατάρι, κατασκευασμένο κάτω από τη στέγη ενός μακριού σκοτεινού παραπήγματος τρυπημένου με πολυάριθμες τρύπες που επέτρεπαν τη θέα του ουρανού, και πάνω από τα κεφάλια μιας συγκέντρωσης ανθρώπων της κατώτερης τάξης που έπιναν, κάπνιζαν και τζόγαραν στον κάτω χώρο, είχε τόσο απωθητική εμφάνιση που, αν και έκτοτε έχω συμβιβαστεί με χειρότερα, αρνήθηκα να το πάρω.

Κατόπιν πρότασης του Νικόλα, προχωρήσαμε τότε στο αστυνομικό τμήμα για να δείξουμε τα έγγραφά μας και να δούμε τι θα μπορούσαν να κάνουν οι αρχές για εμάς. Η πρόταση ήταν τυχερή. Το διαβατήριό μου ήταν από το Υπουργείο Εξωτερικών, επιβάλλοντας στη γαλλική γλώσσα, σύμφωνα με τη συνηθισμένη μορφή, "στις αρχές όλων των χωρών που βρίσκονται σε φιλία με τη Βρετανική Μεγαλειότητα, με όλα τα μέσα στη δύναμή τους να μεριμνούν για την ευημερία και την άνεση του κατόχου". Μόλις ο επικεφαλής του γραφείου διάβασε αυτή τη φοβερή παράγραφο, με ακατάληπτη προφορά αλλά με δυνατή φωνή, προφανώς για να δείξει σε εμένα και στο προσωπικό του την ικανότητά του στη γλώσσα, άρχισε να με λούζει με τιμές. Ανέθεσε

αμέσως σε έναν από τους υπαλλήλους, έναν εξαιρετικά όμορφο και ευχάριστο νεαρό Έλληνα περίπου δεκαοκτώ ετών, με μεγάλα σπινθηροβόλα μαύρα μάτια, να με συνοδεύσει σε ένα κατάλυμα, για το οποίο μου έδωσε ένα σημείωμα. Στη συνέχεια όρισε να με συνοδεύει, ως ένα είδος υπασπιστή ή ξεναγού, κατά τη διαμονή μου στην πόλη, έναν άλλον υφιστάμενο της υπηρεσίας (επίσης έναν από τους ήρωες της πολιορκίας), ο οποίος, εκτός αν στελνόταν σε αποστολές, μου κόλλησε σαν βδέλλα κατά τη διάρκεια όλου του απογεύματος και του επόμενου πρωινού, βαδίζοντας καμαρωτά μπροστά μου όπου κι αν πήγαινα, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως ο Δήμαρχος της Κατοχής.

Το σπίτι στο οποίο μας έστειλαν ανήκε, όπως αποδείχθηκε, στον πατέρα του νεαρού υπαλλήλου της αστυνομίας, και ήταν ένα συγκριτικά άνετο οίκημα. Ο ιδιοκτήτης μας, αν και ντόπιος, είχε περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη, όπου ασκούσε το επάγγελμα του δασκάλου, αλλά είχε επανεγκατασταθεί στην πόλη του μετά τη λήξη του πολέμου. Κατά συνέπεια, τόσο η ενδυμασία του όσο και η διαρρύθμιση του διαμερισμάτος του ήταν κατά το τουρκικό πρότυπο, με ένα καλό τζάκι, παράθυρα με τζάμια και μια σειρά από ντιβάνια ή καναπέδες κατά μήκος του τοίχου, αλλά χωρίς τραπέζι ή καρέκλα. Το δικό μου κατάλυμα, ένα μικρό τετράγωνο δωμάτιο στην κορυφή της σκάλας, η οποία εδώ, ως συνήθως, βρισκόταν εξωτερικά, δεν παρουσίαζε κανένα σημάδι πρόσφατης χρήσης παρά μόνο ως χώρος κουρνιασματος για κοτόπουλα, έτσι ώστε ένα ελαφρύ σκούπισμα το έκανε υποφερτά καθαρό.

Ο οικοδεσπότης μου ήταν συνολικά το πιο δυσμενές δείγμα αναγεννημένου Ελληνισμού που έχω συναντήσει στην πορεία των ταξιδιών μου, ένα φτωχό, δουλοπρεπές, μεμφίμοιρο και φιλάργυρο πλάσμα. Η άθλια, συρρικνωμένη μορφή του και ο δουλοπρεπής τρόπος του δεν στερούσαν ωστόσο αξίας, καθώς αντανακλούσαν την αντίθεση μεταξύ των συνηθειών του στην Κωνσταντινούπολη -κοινές πιθανώς πριν από τον πόλεμο στη μάζα των συμπατριωτών του- και της συνήθους συμπεριφοράς της ίδιας φυλής σήμερα, οι οποίοι, μετά την απελευθέρωση, αρέσκονται να κρατούν το κεφάλι ψηλά, με τη συνειδητή αλαζονεία δοκιμασμένων πολεμιστών και ελεύθερων ανθρώπων.

Όντας απροετοίμαστος για την πλήρη έλλειψη των συνηθισμένων ευκολιών ακόμη και για την πιο απλή περιποίηση σε αυτή τη χώρα, είχα παραμελήσει να κάνω επαρκή πρόβλεψη γι' αυτό, και συνεπώς εδώ, όπως και σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, βρέθηκα στην ανάγκη να αφεθώ στα χέρια των ντόπιων κουρέων. Τους βρήκα εξαιρετικά επιδέξιους τεχνίτες, παρόλο που τα ξυράφια τους έμοιαζαν μέτρια και το μόνο τους "ακόνι" ήταν ένας τραχύς δερμάτινος ιμάντας κρεμασμένος στη ζώνη τους. Αλλά η φαντασία μου κεντρίστηκε παρατηρώντας ότι κάθε άνδρας έφερνε μαζί του, ως μέρος του εξοπλισμού του, έναν στρογγυλό φορητό καθρέφτη με μακριά λαβή, ακριβώς στο ίδιο σχήμα με το αρχαίο Κάτοπτρον ή Speculum.

Μου είχε υποδειχθεί στο αστυνομικό γραφείο ότι όφειλα να υποβάλω τα σέβη μου στον κυβερνήτη, πρόσωπο κάποιας σημασίας, καθώς το Μεσολόγγι είναι η μητρόπολη μιας μεγάλης επαρχίας. Μετέβηκα αναλόγως στην οικία του, όπου βρήκα έναν άνδρα με επιβλητική παρουσία, πλούσια ενδεδυμένο με την πλήρη ελληνική

φορεσιά. Με δέχτηκε με πολλή αξιοπρεπή ευγένεια, σε ένα δωμάτιο επιπλωμένο κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο. Ο ίδιος δεν μιλούσε ιταλικά· αλλά ο γραμματέας του, ο οποίος, αν και γηγενής Έλληνας, φορούσε φράγκικα ρούχα, μιλούσε άπταιστα τη γλώσσα αυτή.

Προσφέρθηκαν καφές και πίπες, ως συνήθως. Η απόλαυση του καπνίσματος σε αυτή τη χώρα έχει φτάσει σε υψηλό βαθμό τελειότητας. Ο καπνός είναι απολαυστικός, και κάθε αξιοπρεπές νοικοκυριό είναι εφοδιασμένο με απόθεμα πιπών επαρκές για τη χρήση των καλεσμένων, καθώς και των μελών του. Αυτές είναι ευθείς σωλήνες μήκους περίπου πέντε ή έξι ποδών, κατασκευασμένες από ένα ιδιαίτερο είδος ξύλου αγριοκαρυδιάς, με μεγάλο μέγεθος επιστόμια από κεχριμπάρι, συχνά πλούσια διακοσμημένα με επιχρυσώσεις και άλλα στολίδια. Η κεφαλή της πίπας (λουλάς) είναι το ίδιο μικρό κύπελλο από κόκκινο πηλό, κοινώς γνωστό στη Γερμανία με το όνομα "τουρκικό". Σε κάθε καλεσμένο παρουσιάζεται μια πίπα ήδη αναμμένη από τον υπηρέτη μόλις καθίσει, και μόλις τελειώσει, του παραδίδεται μια άλλη ομοίως προετοιμασμένη, ενώ αυτή που απομακρύνεται τίθεται αμέσως σε τάξη για την επόμενη χρήση. Οι σχολαστικές αντιρρήσεις για τη χρήση του ίδιου επιστομίου είναι ακόμη λιγότερο συνηθισμένες εδώ από ό,τι στη Γερμανία· και ο υπηρέτης που φέρνει τη φρέσκια πίπα συνήθως τραβάει μια-δυο ρουφηξιές καθώς πλησιάζει, για να βεβαιωθεί ότι είναι καλά αναμμένη, σκουπίζοντας την άκρη με το μανίκι του πριν την παρουσιάσει στον καλεσμένο. Σε σπίτια διακεκριμένα, όπου δέχονται πολύ κόσμο, ένας υπηρέτης απασχολείται αποκλειστικά με την εκτέλεση αυτού του καθήκοντος. Αυτά τα έθιμα υιοθετούνται γενικά στα σπίτια των Γερμανών και άλλων μόνιμων Φιλελλήνων, ειδικά εκείνων που υπηρετούν στον στρατό. Οι ελληνικές πίπες έχουν το μειονέκτημα, για τους μανιώδεις καπνιστές, ότι δεν είναι εύχρηστες κατά την άσκηση ή σε οποιαδήποτε ενεργή απασχόληση, σε αντίθεση με τους κοντούς γερμανικούς σωλήνες. Ένα υποφερτό πούρο δεν βρίσκεται στην Ελλάδα, αλλά παρέχεται ένα υποκατάστατο, τυλίγοντας λίγο χύμα φύλλο καπνού σε ένα ρολό χαρτιού. Αυτός είναι ο συνηθής τρόπος κάλυψης αυτής της πρωταρχικής ανάγκης της ανθρώπινης ζωής μεταξύ όλων των τάξεων όταν βρίσκονται σε κίνηση, είτε πεζή είτε έφιπποι· και δεσμίδες από λευκές λωρίδες χαρτιού, σε μέγεθος και σχήμα προσαρμοσμένο για τον σκοπό αυτό, κρεμασμένες σε καρφιά, είναι από τα εμπορικά είδη που προσελκύουν κυρίως το βλέμμα του ταξιδιώτη στα καταστήματα των πόλεων και των χωριών καθώς περνά.

Η συζήτηση στράφηκε στην ερειπωμένη πόλη που είχα παρατηρήσει στη γειτονιά, την οποία διαπίστωσα ότι οι λόγιοι του Μεσολογγίου είχαν -με προσήκουσα εκτίμηση για τη φήμη των περιχώρων τους- πολύ φυσικά, αν και εσφαλμένα, βαφτίσει με το όνομα Καλυδών, την αρχαία πρωτεύουσα της Αιτωλίας. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης αναφέρθηκε παρεμπιπτόντως ο Όμηρος, οπότε ο Κυβερνήτης έδειξε την εξοικείωσή του με τον πατριάρχη της εθνικής του λογοτεχνίας, παρουσιάζοντας έναν τόμο της Ιλιάδας, με το ελληνικό κείμενο στη μία σελίδα και μια ρωμαϊκή (νεοελληνική) μετάφραση στην άλλη. Ζήτησα κάποιες πληροφορίες σχετικά με τη διαδρομή μέσω ξηράς προς τους Δελφούς, κατά μήκος της ακτής του Κορινθιακού κόλπου, αλλά δεν μπόρεσα να λάβω καμία ικανοποιητική απάντηση. Είναι μια διαδρομή που έχει εξερευνηθεί λίγο· και για αυτόν τον λόγο, καθώς και για να αποφύγω την επανάληψη των καθυστερήσεων και των απογοητεύσεων που είχαμε ήδη βιώσει στα θαλάσσια ταξίδια μας, έτεινα να την προτιμήσω. Οι κύριες δυσκολίες που

παρουσιάζει είναι η διάβαση του ποταμού Φίδαρη (του αρχαίου Εύηνου) και ένα πέρασμα που ονομάζεται Κακή Σκάλα· και τα δύο σε απόσταση μιας ημέρας ταξιδιού από το Μεσολόγγι. Η κοίτη του ποταμού, πάντα δύσκολη στο πέρασμα, συχνά κατά τη διάρκεια της περιόδου των βροχών διακόπτεται για πολλές ημέρες την επικοινωνία μεταξύ των απέναντι οχθών. Ο δρόμος στην Κακή Σκάλα τρέχει κατά μήκος ενός απόκρημνου βράχου που δεσπόζει πάνω από τη θάλασσα, στα μισά του βουνού με το ίδιο όνομα (του αρχαίου Ταφιασού)· και αν ο καιρός ή οποιοδήποτε άλλο ατύχημα προκαλέσει μια μικρή αλλαγή στην επιφάνεια του εδάφους, συχνά γίνεται αδιάβατος. Το πέρασμα, ωστόσο, αντλεί το όνομά του τόσο από την κακή του φήμη ως λημέρι ληστών, όσο και από τις φυσικές του δυσκολίες. Ο γραμματέας είπε κάτι για κίνδυνο εξαιτίας αυτού, τον οποίο ο Κυβερνήτης δεν αμφισβήτησε εντελώς· αλλά, ζηλότυπος προφανώς για τη φήμη της επαρχίας του, περιορίστηκε στο να με διαβεβαιώσει ότι δεν είχε πρόσφατες πληροφορίες για ληστεία εντός των ορίων της.

Με την επιστροφή μου στο κατάλυμα, με επισκέφθηκε ένας νεαρός αξιωματικός της φρουράς, καταγόμενος από την Ιθάκη αλλά με αξίωμα στην ελληνική υπηρεσία, ο οποίος, έχοντας ακούσει για την άφιξή μας, είχε έρθει πολύ ευγενικά για να μου προσφέρει κρεβάτι στο δικό του κατάλυμα. Την προσφορά αυτή την απέρριψα εξίσου ευγενικά, όντας ικανοποιημένος με την τωρινή μου κατοικία. Μετά τις συνηθισμένες ερωτήσεις για το από πού ήρθα και πού πηγαίνω, εξέφρασε την κατάπληξή του για την απερισκεψία μου να τολμήσω χωρίς ισχυρή συνοδεία να διασχίσω την περιοχή που είχα περάσει, και διαμαρτυρήθηκε έντονα κατά της πρότασής μου να συνεχίσω το ταξίδι μου από την ξηρά, στηρίζοντας τη συμβουλή του με μια τρομακτική εικόνα της άνομης κατάστασης της χώρας. Με διαβεβαίωσε ότι ο ίδιος ή οι σύντροφοί του σπάνια τολμούσαν οικειοθελώς, παρά μόνο σε μεγάλες ομάδες και καλά οπλισμένοι, να απομακρυνθούν πολύ από τα τείχη της φρουράς. Ότι ο νόμος περί στρατολογίας είχε επιδεινώσει το κακό, καθώς η ισχυρή απέχθεια προς την υπηρεσία στον τακτικό στρατό είχε ωθήσει πολλούς από τους νεοσύλλεκτους να διαφύγουν ή να λιποτακτήσουν και, όπως συνηθίζεται σε τέτοιες περιπτώσεις, να πάρουν τα βουνά και να διάγουν ληστρική ζωή. Στάθηκε στις άνομες συνήθειες των χωριών κατά μήκος της διαδρομής, τα οποία περιέγραψε ως φωλιές ληστών, και με διαβεβαίωσε ότι ένα μεγάλο ποσοστό των γραφικών φιγούρων που είχα δει να τριγυρίζουν στους δρόμους της πόλης ήταν χαρακτήρες της πιο απελπισμένης περιγραφής· ότι το Μεσολόγγι ήταν ένα κεντρικό καταφύγιο των παλαίμαχων παλικαριών του παλιού άτακτου στρατού, οι οποίοι, απογοητευμένοι από την έλλειψη θέσεων ή προαγωγών μετά την τελική εδραίωση της εθνικής ανεξαρτησίας -η οποία πίστευαν ότι θα έλουζε με χρυσό τα κεφάλια των γενναίων υποστηρικτών της- ζούσαν τώρα από μέρα σε μέρα στην απραξία και την ακολασία, με τα απομεινάρια των λαφύρων που συγκεντρώθηκαν κατά τις προηγούμενες εκστρατείες τους ή από τους καρπούς περιστασιακών πράξεων βίας.

Έφτασε μάλιστα στο σημείο να εκφράσει την πεποίθησή του για την πιθανότητα ότι εκείνη τη στιγμή σχηματιζόταν κάποιο σχέδιο επίθεσης εναντίον μας, το οποίο θα εκτελείτο στο πρώτο βολικό πέρασμα του δρόμου, αν συνεχίζαμε το ταξίδι μας με τον ίδιο απρόσεκτο τρόπο. Αυτή η αφήγηση ήταν προφανώς τόσο υπερβολική, που ήταν δύσκολο να εικαστεί ποια θα μπορούσε να είναι η πραγματική βάση των γεγονότων πάνω στην οποία αναμφίβολα στηριζόταν. Μετά την αναχώρησή του, ανέφερα όσα ειπώθηκαν στον Νικόλα, ο οποίος, όπως ήταν αναμενόμενο, γελοιοποίησε όλο το θέμα,

επιπλήττοντάς με ταυτόχρονα έντονα που άκουγα τέτοιες ανόητες φήμες. Με διαβεβαίωσε ότι είχε εξίσου καλά μέσα πληροφόρησης για τον κίνδυνο ή την ασφάλεια των διαδρομών όσο οποιοσδήποτε νεαρός "φαντασμένος" του νέου στρατού, και ότι αν τον εμπιστευόμουν, θα με εγγυόταν έναντι κάθε κινδύνου. Αν και (όπως θα φανεί στη συνέχεια, και όπως ο ίδιος παραδέχτηκε αργότερα) υπερεκτίμησε κάπως τη δική του διεισδυτικότητα, ένιωσα σίγουρα περισσότερο διατεθειμένος να εμπιστευτώ την κρίση του παρά εκείνη του Ιθακήσιου υπολοχαγού.

Μου είχε προταθεί ότι θα ήταν πρόπον να επισκεφθώ τον στρατιωτικό διοικητή της πόλης, καθώς και τον κυβερνήτη. Φτάνοντας στο κατάλυμά του, εξεπλάγην ευχάριστα διαπιστώνοντας ότι ο επιβλητικός, ψηλός άνδρας με το στρατιωτικό παράσημα που μου συστήθηκε ως ο τωρινός κάτοχος αυτής της θέσης, ήταν ο Συνταγματάρχης F., ένας διακεκριμένος Γερμανός Φιλέλληνας.

Έτυχε να οφείλω στα Πανεπιστήμια της Γερμανίας ένα σημαντικό μέρος της εκπαίδευσής μου, και έκτοτε έχω βρεθεί πολύ συχνά στον κοινωνικό κύκλο ανθρώπων αυτής της χώρας· έτσι, πέρα από τις φιλίες που σχηματίστηκαν εκεί κατά τη νεανική μου περίοδο και διατηρήθηκαν, έστω και ατελώς, μέσω αλληλογραφίας ή συναντήσεων σε μεγάλα διαστήματα, μπόρεσα να επεκτείνω τον κύκλο των γνωριμιών μου σε πολλές νέες και ενδιαφέρουσες κατευθύνσεις. Την αξία μιας πρώιμης οικειότητας με αυτόν τον εξαιρετο λαό είχα αμέτρητες ευκαιρίες να την εκτιμήσω στη μετέπειτα ζωή μου, και σε καμία στιγμή περισσότερο από ό,τι κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού. Δεν υπάρχει άλλο έθνος του οποίου η καρδιά να θερμαίνεται με τόσο έτοιμη συμπάθεια, σε μια μακρινή περιοχή, όχι μόνο προς έναν συμπατριώτη, αλλά και προς έναν ξένο που δείχνει γνώση ή ενδιαφέρον για την πατρίδα και τη γλώσσα τους.

Συνολικά, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι Γερμανοί υστερούν τόσο έναντι των Άγγλων όσο και των Γάλλων στην ιδιότητα που συνήθως ονομάζεται "εθνικό πνεύμα".· αλλά σε αυτόν τον ιδιαίτερο κλάδο του, σίγουρα ξεπερνούν και τους δύο αντιπάλους τους. Οι Άγγλοι, αν και παροϊμιώδεις για την τάση τους να αγελάζονται όταν συγκεντρώνονται σε μεγάλους αριθμούς στα θέρετρα των περιηγητών, είναι συχνά -ειδικά εκείνοι της ανώτερης τάξης- ψυχροί και απόμακροι, ή ακόμη και δύσπιστοι μεταξύ τους, όταν τυχαίνει να συναντηθούν ως άγνωστα άτομα σε μια μακρινή ακτή. Και αντί να ικανοποιούνται όταν τους απευθύνεται ένας ξένος στη γλώσσα τους, τείνουν μάλλον να το αποθαρρύνουν, επιθυμώντας συχνά περισσότερο να επιδείξουν ή να βελτιώσουν τις γνώσεις τους σε άλλες γλώσσες, παρά να απολαύσουν το πλεονέκτημα που τους δίνει η ευχέρεια στη δική τους γλώσσα στις συναναστροφές με ξένους. Ένας Γάλλος, από την άλλη πλευρά, είναι τόσο απόλυτα πεπεισμένος για το πόσο απαραίτητη είναι μια στενή εξοικείωση με τη Γαλλία -ή μάλλον ίσως με το Παρίσι- τη γλώσσα και τα έθιμά της, ώστε ακόμη και ένα μεγάλο μερίδιο τέτοιων προσόντων δύσκολα μπορεί να αναμένεται να έχει μεγάλη επίδραση στα αισθήματά του προς τον κάτοχό τους. Με τους Γερμανούς η περίπτωση είναι διαφορετική. Όπου κι αν έτυχε να βρεθώ στην κοινωνία τους κατά τη διάρκεια των ταξιδιών μου, διαπίστωνα πάντα ότι λίγες λέξεις απευθυνόμενες σε αυτούς στη γλώσσα τους αποτελούσαν άμεσο διαβατήριο για εύνοια και εγκαρδιότητα· και ότι σύντομα αποκτούσαμε, μέσω αυτού του μέσου, μια οικειότητα τόσο στενή όσο θα επιθυμούσε κανείς με έναν συμπατριώτη του· ειδικά αν, όπως σπάνια παρέλειπε να συμβεί, η συζήτηση στρεφόταν σε πρόσωπα ή πράγματα κοινού ενδιαφέροντος από τη δική τους ρομαντική πατρίδα.

Αυτή ήταν η περίπτωση και τώρα, καθώς και σε διάφορες άλλες περιπτώσεις στη συνέχεια της ελληνικής μου περιοδείας. Με δέχτηκε ευγενικά ο Συνταγματάρχης, ο οποίος, σύμφωνα με τη συνήθη αβρότητα, μου απευθύνθηκε αρχικά στα γαλλικά· αλλά μόλις τον ρώτησα στη γλώσσα του αν ήταν καταγόμενος από τη Γερμανία, ο τρόπος του άλλαξε αμέσως από ευγενικός σε φιλικό. Έθεσε αμέσως στη διάθεσή μου ό,τι διευκολύνσεις παρείχε το κατάλυμά του, προσφορά την οποία, για τον ίδιο λόγο όπως και προηγουμένως, αρνήθηκα· δέχτηκα όμως πρόθυμα την πρόσκληση να πιω τσάι και να περάσω ένα μέρος του βραδιού με τον ίδιο και τη σύζυγό του, μια πολύ ευχάριστη νεαρή γυναίκα από καλή οικογένεια του Holstein, αρκετοί συγγενείς της οποίας ήταν μεταξύ των δικών μου στενών φίλων στο Göttingen και τη Χαϊδελβέργη. Ο Συνταγματάρχης δεν αποδέχτηκε την πλήρη έκταση της αναφοράς του Ιθακήσιου υπολοχαγού ως προς την κατάσταση της χώρας (τη ληστεία), αν και δεν αρνήθηκε ότι είχε μια ορισμένη βάση στην πραγματικότητα· ενώ ένας άλλος Γερμανός αξιωματικός, επικεφαλής του ιατρικού προσωπικού, που έτυχε να είναι παρών, δήλωσε ότι η αναφορά ήταν ελάχιστα υπερβολική. Ο Διοικητής, ωστόσο, συνολικά με απέτρεψε σθεναρά από το ταξίδι μέσω ξηράς, ειδικά αν ο χρόνος μου ήταν περιορισμένος, τονίζοντας, πέρα από τον κίνδυνο πολεμικών περιπετειών, τις δυσκολίες του εδάφους και την κατάσταση των δρόμων και των ποταμών. Με διαβεβαίωσε ότι η διαδρομή μέσω του Κορινθιακού κόλπου προς τη Σκάλα των Σαλώνων (Ιτέα), το επίγειο κάτω από τους Δελφούς -εκτός από τη δική της ομορφιά και το ενδιαφέρον- δύσκολα θα μπορούσε να διαρκέσει το μισό χρόνο από αυτόν που θα απαιτούσε αναγκαστικά ένα ταξίδι από την ξηρά. Ως εκ τούτου, αποφάσισα να εμπιστευτώ για άλλη μια φορά το άστατο στοιχείο (τη θάλασσα).

Πριν χωρίσουμε για το βράδυ, κανονίστηκε μια εκδρομή για επίσκεψη στα ελληνικά ερείπια της γειτονιάς για το επόμενο πρωί· ο συνταγματάρχης και ο φίλος του, ο αρχίατρος, που ήταν και οι δύο εξοικειωμένοι με την περιοχή, προσφέρθηκαν να εκτελέσουν χρέη ξεναγών, και ο πρώτος να μου παραχωρήσει ένα από τα άλογά του. Έδωσα εντολές στον Νικόλα να ναυλώσει ένα πλεούμενο για το ταξίδι, ώστε να είναι έτοιμο κατά την επιστροφή μας, προκειμένου, επιβιβαζόμενοι το βράδυ, να μπορέσουμε να ξεκινήσουμε το αργότερο με το ξημέρωμα της επόμενης ημέρας.

Καθώς τα ερείπια της Πλευρώνας -της νεότερης πόλης με αυτό το όνομα, διότι έτσι έχει αποδείξει ο Leake βάσει πειστικών στοιχείων ότι είναι- έχουν περιγραφεί πολύ διεξοδικά τόσο από εκείνον τον ταξιδιώτη όσο και από τον Dodwell, θα περιορίσω τις παρατηρήσεις μου σε εκείνες τις ιδιαιτερότητες που φάνηκαν σε μένα προσωπικά ως ιδιαίτερα αξιοσημείωτες. Στην ομάδα μας, καθώς βγαίναμε έφιπποι από την πόλη, προστέθηκε ένας άλλος Γερμανός αξιωματικός, επικεφαλής του τμήματος μηχανικού. Αφήσαμε τα άλογά μας στη βάση του λόφου, καθώς η τοποθεσία της πόλης δεν είναι προσβάσιμη παρά μόνο πεζή. Τα ερείπια καταλαμβάνουν την πλατιά κορυφή ενός από τα απόκρημνα βραχώδη υψώματα που οριοθετούν την πεδιάδα του Μεσολογγίου προς τα βόρεια. Στις πλαγιές ενός άλλου χαμηλότερου υψώματος στα δεξιά, πιο κοντά στο Μεσολόγγι, υπάρχουν κάποιες γραμμές τείχους σε Κυκλώπειο στυλ, αλλά όχι πολύ ογκώδους κατασκευής. Τα τείχη της Πλευρώνας, τα οποία βρίσκονται σε υποφερτή κατάσταση διατήρησης σχεδόν σε ολόκληρη την

περίμετρό τους, είναι ελληνικής (αρχαίας) τοιχοποιίας, με τετράγωνους πύργους σε άνισα διαστήματα. Η περιφέρεια του περιβόλου, που έχει το σχήμα ενός ακανόνιστου επιμήκους τετραπλεύρου, πρέπει να είναι κοντά στα δύο μίλια. Σε όλη σχεδόν την έκταση της τοποθεσίας είναι ορατά ίχνη κτιρίων.

Λίγο ανατολικά του κέντρου της βρίσκεται μια πλατεία (esplanade) σημαντικής έκτασης, η οποία αναμφίβολα ήταν η αγορά, παρουσιάζοντας θεμέλια οικοδομημάτων σημαντικού μεγέθους και συμμετρικής διάταξης. Το θέατρο έχει την ιδιαιτερότητα να είναι λαξευμένο στον βράχο, ακριβώς μέσα από το προτείχισμα, στο κέντρο της δυτικής πλευράς του περιβόλου, έτσι ώστε η σκηνή πρέπει να ήταν ταυτόσημη με το εσωτερικό στηθαίο του τείχους· ενώ οι επάλξεις και ένας από τους πύργους που περιλαμβάνονταν στον χώρο που καταλάμβανε, μπορεί να παρείχαν τη βάση για τη διακόσμηση της σκηνής και τη λειτουργία των μηχανισμών της. Προσφέρει μια μεγαλειώδη θέα προς την πεδιάδα από κάτω και τη θάλασσα, η οποία οριοθετείται από τα βουνά των Εχινάδων. Όχι μακριά από το θέατρο, προς το κέντρο της πόλης, υπάρχει μια βαθιά εκσκαφή στον βράχο, μεγάλου μεγέθους και κάπως ιδιόμορφου σχήματος. Ήταν πιθανώς μια δεξαμενή, και παρουσιάζει ορισμένα σημεία στενής αναλογίας με τις Sette Sale στον Εσκουιλίνο λόφο της Ρώμης. Όπως εκείνες, χωρίζεται σε διαμερίσματα με παράλληλους εγκάρσιους τοίχους διάτρητους με τόξα, ή μάλλον με τριγωνικά ανοίγματα που σχηματίζονται από την προσέγγιση οριζόντιων στρώσεων, το κοινό ελληνικό υποκατάστατο του τόξου. Κανένα μαρμάρινο θραύσμα, ούτε άλλα υπολείμματα διακοσμητικής αρχιτεκτονικής είναι ορατά σε κανένα μέρος του εδάφους, εκτός από μερικούς ογκώδεις λίθινους πεσσούς στη θέση της αγοράς, το κιονόκρανο ενός εκ των οποίων ήταν διακοσμημένο με ανάγλυφο ενός κομφού είδους έλικας.

Ο Dodwell επιχείρησε, σε μια πολύ εκτενή και στερούμενη κριτικής διατριβή, να αποδείξει ότι αυτά τα ερείπια ανήκουν στις Οινιάδες, παρά τη ρητή μαρτυρία διαφόρων αποσπασμάτων αρχαίων συγγραφέων -τα οποία ο ίδιος παραθέτει και παρερμηνεύει- που δείχνουν ότι η πόλη εκείνη βρισκόταν ανάμεσα στους βάλτους στην άλλη πλευρά του Αχελώου. Ο Gell υποπίπτει στο ίδιο σφάλμα. Ο Leake³⁶, με τη συνήθη ερευνητικότητα και διεισδυτικότητά του, απέδειξε βάσει ικανοποιητικών στοιχείων ότι πρόκειται για τα υπολείμματα της μεταγενέστερης πόλης της Πλευρώνας, η οποία χτίστηκε από πρόσφυγες της παλιάς ομηρικής πόλης με το ίδιο όνομα, όταν εκείνη καταστράφηκε από τον Δημήτριο τον Αιτωλικό το έτος 235 π.Χ.

"Η Πλευρώνα", λέει ο Στράβων, "άλλοτε ένα από τα προπύργια της Ελλάδας, τώρα κείται ταπεινωμένη στη σκόνη". Αν αυτή η περιγραφή είναι ορθή, η κατάσταση της πόλης στην εποχή του πρέπει να ήταν πολύ παρόμοια με τη σημερινή.

Ο Leake αναφέρει ότι την περίοδο της δικής του περιήγησης βρήκε μόνο ένα άτομο στο Μεσολόγγι που είχε επισκεφθεί ποτέ αυτά τα ερείπια. Η αγάπη για τις αρχαιολογικές ενασχολήσεις φαίνεται να έχει σημειώσει πρόοδο στην πόλη από τότε. Εκτός από τους Γερμανούς φίλους μου, τόσο ο κυβερνήτης όσο και ο γραμματέας του μίλησαν τουλάχιστον σαν να ήταν εξοικειωμένοι με αυτά· και ο νεαρός οικοδεσπότης

36 Leake, North. Greece, vol. iii. p. 539: Η εικασία του (του Leake) ως προς τη θέση της αρχαιότερης πόλης -αν, όπως υποθέτω, οι παρατηρήσεις του αναφέρονται στα ίχνη του Κυκλώπειου τείχους που ήδη προανέφερα στην άμεση γειτονιά προς τα ανατολικά- είναι λιγότερο πιθανή· καθώς το κείμενο του Στράβωνα, που είναι η δική του κύρια πηγή, υποδηλώνει σαφώς ότι η Ομηρική Πλευρώνα βρισκόταν στην πεδιάδα, κοντά στον Εύηνο ή Φίδαρη, σε πολύ μεγαλύτερη απόσταση από τη μεταγενέστερη εγκατάσταση του πληθυσμού της.

μου, με τον οποίο μπορούσα να συζητώ αρκετά καθώς γνώριζε υποφερτά τα κλασικά ελληνικά, με διαβεβαίωσε ότι είχε βρεθεί συχνά στην περιοχή. Μία από τις αποδείξεις της αλήθειας των λεγομένων του -αν όχι της ικανότητάς του να εκτιμήσει το αντικείμενο της περιέργειάς του- ήταν η περαιτέρω διαβεβαίωσή του, σε απάντηση σχετικής ερώτησής μου, ότι θα έβρισκα μεγάλο αριθμό επιγραφών (παλαιά γράμματα) ανάμεσα στα ερείπια.

Οι προσδοκίες μου για αρχαιολογικές ανακαλύψεις, οι οποίες είχαν αναπτρωθεί σημαντικά από αυτή την πληροφορία, διαψεύστηκαν με διασκεδαστικό τρόπο, όταν διαπίστωσα ότι αυτά τα "επιγραφικά μνημεία" αποτελούνταν από τα ονόματα του συνταγματάρχη, του γιατρού και διαφόρων άλλων περίεργων ατόμων, ως επί το πλείστον Φιλελλήνων, χαραγμένα με την καλύτερη δυνατή ορθογραφία τους πάνω στις πιο λείες πέτρες κοντά σε μία από τις κύριες πύλες και σε άλλα προεξέχοντα σημεία της τοιχοποιίας του τείχους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ — Η ΑΜΥΝΑ ΤΟΥ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ — Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

εἰ τὸ καλῶς θνήσκειν ἀρετῆς μέρος ἐστὶ μέγιστον,
ἡμῖν ἐκ πάντων τοῦτ' ἀπένειμε τύχη·
Ἑλλάδι γὰρ σπεύδοντες ἐλευθερίην περιθεῖναι,
κείμεθ' ἀγῆραντῶ χρώμενοι εὐλογίῃ. — ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ, Επίγραμμα

"Αν ο ένδοξος θάνατος είναι της αρετής το λαμπρότερο στεφάνι, αυτό το προνόμιο σε εμάς καμιά φθονερή μοίρα δεν αρνήθηκε· κανένας χρόνος δεν μπορεί να αμαυρώσει την ακριβοπληρωμένη μας φήμη, εμάς που πεθάναμε πιστοί στην Ελλάδα και στην ελευθερία."

Το Μεσολόγγι, εν μέσω των ερειπίων του, των ξύλινων παραπηγμάτων και των αχυρένιων καλυβών, περιέχει, διάσπαρτα εδώ κι εκεί, μερικά από τα καλύτερης τάξης ελληνικά διώροφα σπίτια. Τα καταστήματα ήταν καλά εφοδιασμένα με προμήθειες και εμπορεύματα· και με τη φρουρά, το κέντρο στρατολογίας και τα πλήθη των χωρικών στο παζάρι, το εσωτερικό της πόλης παρουσίαζε μια ζωντανή και πολυσύχναστη εικόνα. Στο κέντρο καθεμιάς από τις κύριες οδικές αρτηρίες υπάρχει ένα τμήμα από τραχύ πέτρινο καλντερίμι, κατάλοιπο της τουρκικής περιόδου, μόλις αρκετά πλατύ ώστε να επιτρέπει σε δύο άλογα να περάσουν δίπλα-δίπλα. Το διάστημα ανάμεσα σε αυτό και τα σπίτια σε κάθε πλευρά ήταν στα περισσότερα σημεία ένας ποταμός από ρευστή λάσπη.

Η φυσική οχυρή θέση του φρουρίου είναι μεγάλη. Από την πλευρά της ξηράς χωρίζεται από μια επίπεδη πεδιάδα από τις χαμηλότερες κλιτύες του όρους Ζυγός, οι οποίες βρίσκονται σε πολύ μεγάλη απόσταση για να ελέγχουν οποιοδήποτε τμήμα των αμυντικών του έργων. Προς τη θάλασσα προστατεύεται από μια έκταση ρηχών νερών και λασπωδών οχθών, που ονομάζονται Λιμνοθάλασσες του Μεσολογγίου, οι οποίες, ενώ εμποδίζουν την κοντινή προσέγγιση βαρέων σκαφών, παρέχουν μεγάλες διευκολύνσεις σε ελαφρύτερα πλεούμενα, φορτωμένα με προμήθειες ή ενισχύσεις, να διαφεύγουν την επαγρύπνηση μιας μοίρας αποκλεισμού. Το κλειδί της τοποθεσίας από τη θαλάσσια πλευρά είναι το μικρό νησί ή λασποτόπι του Βασιλαδίου, που βρίσκεται στο κέντρο των λιμνοθαλασσών ακριβώς μπροστά από την πόλη, σε απόσταση δύο έως τριών μιλίων. Αυτές οι λιμνοθάλασσες αφθονούν σε ψάρια, τα οποία αποτελούν την κύρια απασχόληση καθώς και το μέσο συντήρησης του πληθυσμού, και εξάγονται σε σημαντικές ποσότητες.

Η αντίσταση που πρόβαλε το Μεσολόγγι στους τουρκικούς εξοπλισμούς που στάλθηκαν διαδοχικά εναντίον του, προσφέρει τα πιο λαμπρά κεφάλαια στην ιστορία του πρόσφατου πολυτάραχου πολέμου. Η μεγάλη καταστροφή της πολιορκίας του 1825-26, ειδικότερα, θα έπρεπε να είναι αρκετή στα μάτια κάθε αμερόληπτου θαυμαστή του αληθινού ηρωισμού, ώστε να περιβάλλει τα άθλια ερείπιά του με ένα ενδιαφέρον ίσο με εκείνο που μπορεί να αποδοθεί στα πιο λαμπρά απομεινάρια της

ελληνικής ή ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής· και δίνει στην ομάδα των πολεμιστών που τα υπερασπίστηκαν το δικαίωμα σε μια θέση στα χρονικά των ανδραγαθημάτων, δεύτερη μετά από εκείνη που κατέχει οποιοδήποτε άλλο σώμα ανδρών σε οποιαδήποτε εποχή ή χώρα. Η ίδια η ερείπωση, η λάσπη και η εξαθλίωση στην οποία είναι τώρα βυθισμένο το μέρος, δεν είναι παρά μια πρόσθετη αξίωση στις γενναιόδωρες συμπάθειές μας, καθώς αποτελούν ζωντανή απόδειξη των δεινών, αλλά και της ανδρείας της φρουράς.

Ανάμεσα στα πιο οικεία και συχνά αναφερόμενα παραδείγματα της ασυνέπειας της ανθρώπινης φύσης, όπως εκδηλώνεται ακόμα και σε μια από τις ευγενέστερες παρορμήσεις της, την αναζήτηση της γνώσης, είναι ο ζήλος που ωθεί τους ταξιδιώτες να περιπλανώνται σε μακρινές χώρες αναζητώντας αντικείμενα θαυμασμού ή ενδιαφέροντος, ενώ πολλά άλλα, ίσως εξίσου αξια προσοχής στην πατρίδα τους, δεν θεωρούνται αξια για το ταξίδι των λίγων ημερών -ή ίσως ωρών- που θα απαιτούνταν για να τα εξερευνήσουν. Αυτή η παρατήρηση ισχύει με λίγο μικρότερη ισχύ στην ιστορική παρά στη γεωγραφική έρευνα. Η απόσταση του χρόνου και του τόπου φαίνεται να είναι εξίσου προικισμένη με τη δύναμη να μεγεθύνει τη σημασία των αντικειμένων· όπως οι ομίχλες που κάνουν τα βουνά, ή άλλα προεξέχοντα χαρακτηριστικά ενός τοπίου, να παρουσιάζουν μεγαλύτερο όγκο στο μάτι από ό,τι στην πραγματικότητα διαθέτουν. Ο νους του νεαρού σπουδαστή της ιστορίας συνηθίζει έτσι να συγκεντρώνει τον ενθουσιασμό του για ό,τι είναι μεγάλο ή ένδοξο στην ανθρώπινη συμπεριφορά ή χαρακτήρα γύρω από ορισμένα γεγονότα καθιερωμένης φήμης, όπως φαίνονται μέσα από τη θολή αίγλη των περασμένων αιώνων· ενώ άλλα που κατέχουν παρόμοιες αξιώσεις στον θαυμασμό του, και τα οποία συμβαίνουν αμέσως γύρω του, εκτιμώνται ελάχιστα ή αγνοούνται.

Ένας ευφυής ταξιδιώτης θα ένιωθε ντροπή να επιστρέψει από μια περίοδος στην Ελλάδα χωρίς να έχει εξετάσει τα πεδία του Μαραθώνα ή των Πλαταιών. Είναι ζήτημα αν ένας στους χίλιους επισκέπτεται ποτέ το Μεσολόγγι, εκτός αν εξαναγκαστεί από την κακοκαιρία στο λιμάνι του, ή αν συμβεί να αποτελεί έναν βολικό σταθμό στην πρόοδο των κλασικών του ερευνών.

Θυμάμαι στην Αθήνα να έχω ακούσει έναν βετεράνο Φιλέλληνα, ο οποίος είχε επωμιστεί το βάρος του πολέμου και του οποίου το όνομα αναφέρεται τιμητικά στην αφήγηση των περιπετειών του, να υποστηρίζει ότι οι πράξεις ανδρείας με τις οποίες διακρίθηκε (ο πόλεμος) δεν υπολείπονταν σε τίποτα από εκείνες που έδωσαν τη μεγαλύτερη λάμψη στην πιο λαμπρή περίοδο της παλαιάς ελληνικής ιστορίας, εκείνη της περσικής εισβολής. Η παρατήρηση, αν και έγινε δεκτή από μερικούς από τους συντρόφους του, μου φάνηκε εκείνη τη στιγμή ως παράδοξο ή υπερβολή· αλλά σε μια δίκαιη εκτίμηση όλων των ιδιαιτεροτήτων των δύο περιπτώσεων, ήταν δύσκολο να δει κανείς πώς θα μπορούσε να αμφισβητηθεί. Πέρα από μεμονωμένες επιδείξεις ανδρείας ή πατριωτισμού, είναι απαραίτητο, για μια δίκαιη ισορροπία των πλεονεκτημάτων οποιασδήποτε τέτοιας σύγκρισης, να εξετάσουμε σε κάθε περίπτωση όλες τις περιστάσεις υπό τις οποίες ξεκίνησε και διεξήχθη ο αγώνας.

Στους Έλληνες της παρούσας εποχής βρίσκουμε έναν λαό ο οποίος, αφού είχε περάσει σε μια απομακρυσμένη περίοδο της ιστορίας από τα διαδοχικά στάδια της παρακμής, της φθοράς και του θανάτου, στον οποίο το πολιτικό σώμα, όπως και η ανθρώπινη μορφή, είναι αναπόφευκτα προορισμένο -ο οποίος, αφού παρέμεινε για περισσότερα από χίλια χρόνια σε μια κατάσταση διαφθοράς και λήθαργου, αν και

απολαμβάνοντας, είναι αλήθεια, ένα είδος εικονικής ανεξαρτησίας- είχε τελικά υποβιβαστεί σε κάτι λίγο καλύτερο από άθλια δουλεία, από την πιο σκληρή φυλή ξένων τυράννων που εγκατέστησε ποτέ τους οικισμούς της σε μια κατεκτημένη χώρα. Κατά τη διάρκεια περισσότερων από τεσσάρων διαδοχικών αιώνων, είχαν συνηθίσει να τους χαστουκίζουν και να τους φτύνουν, να βλέπουν τους νόμους τους να παραμερίζονται ή να παραβιάζονται, τη θρησκεία τους να ποδοπατείται, τη δραστηριότητά τους να μαραζώνει και την ουσία τους να απορροφάται από το πιο εξοντωτικό σύστημα φορολογίας· και, υπό την επήρεια αυτών των συσσωρευμένων αιτιών υποβάθμισης, είχαν γίνει, ίσως όχι άδικα, παροιμιώδεις ανάμεσα στα γύρω έθνη για ό,τι είναι καταφρονητέο και ανάξιο λόγου στο είδος μας.

Το ότι οποιοσδήποτε λαός κάτω από τέτοιες συνθήκες θα μπορούσε να διατηρήσει καθόλου έναν εθνικό χαρακτήρα είναι ίσως ένα σπάνιο φαινόμενο· αλλά το να αποτινάξουν ξαφνικά αυτή την ύστατη ώρα το πνεύμα της ταπεινής υποταγής που τους είχε γίνει δεύτερη φύση, και να ξεσηκωθούν όλοι ως ένας άνθρωπος ενάντια στη συντριπτική δύναμη των καταπιεστών τους, με όλη την έμφυτη ενέργεια μιας νέας και σφριγηλής φυλής σκληρών πολεμιστών, είναι ένα γεγονός χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Πώς έχει η περίπτωση από την άλλη πλευρά; Οι Έλληνες, κατά την περίοδο του Περσικού πολέμου, ήταν ένας λαός στο άνθος της νεότητας και του σφρίγους, πλημμυρισμένοι από αναμνήσεις αρχαίας δόξας, γεμάτοι από το υψηλότερο πνεύμα εθνικής υπερηφάνειας και ανεξαρτησίας. Όλος ο πληθυσμός ήταν τακτικά εκπαιδευμένος στα όπλα και εξοικειωμένος με τους κινδύνους και τα καθήκοντα της στρατιωτικής ζωής. Οι κατώτερες τάξεις τους ήταν έμπειροι πολεμιστές, οι ανώτερες τάξεις τους ικανοί διοικητές. Οι στρατοί και οι στόλοι τους βρίσκονταν σε υψηλή κατάσταση πειθαρχίας και εξοπλισμού, και βρέθηκαν αντιμέτωποι με συγκριτικά απείθαρχα και μη πολεμικά στίφη. Δέχθηκαν εισβολή, είναι αλήθεια, από όλη τη δύναμη μιας πανίσχυρης αυτοκρατορίας, της οποίας η πατρίδα τους, από άποψη έκτασης, δύσκολα θα αποτελούσε μια μικρή επαρχία· αλλά εκείνη την εποχή ήταν πλήρως κατοικημένη, και μόνο το κράτος της Αττικής πιθανώς περιείχε έναν πληθυσμό λίγο μικρότερο από εκείνον ολόκληρης της κυρίως Ελλάδας στην παρούσα εποχή. Οι εχθροί τους ήταν μακριά και δόθηκε πλήρης χρόνος για να προετοιμάσουν και να συγκεντρώσουν τα μέσα άμυνάς τους. Στην περίπτωση των σύγχρονων Ελλήνων, όλες αυτές οι ευνοϊκές περιστάσεις ήταν αντίστροφες.

Επιπλέον των μειονεκτημάτων που ήδη επισημάνθηκαν, οι πλουσιότερες τάξεις ήταν είτε έμποροι είτε υπάλληλοι της Πύλης, μια δειλή και καιροσκοπική γενιά. Οι πολεμιστές τους ήταν ληστές και παράνομοι, ή άπειροι και αγύμναστοι χωρικοί· οι ναυτικοί τους, ψαράδες ή πειρατές. Διοικητές δεν διέθεταν κανέναν πάνω από τον βαθμό ενός καπετάνιου κουρσάρων ή ορεινών ληστών. Πόρους θα μπορούσε κανείς να πει ότι σχεδόν δεν κατείχαν καθόλου. Οι εχθροί τους δεν ήταν μόνο μια φυλή εγνωσμένης ανδρείας και ισχυρών μέσων, συγκριτικά πειθαρχημένη, έμπειρη και καλά εξοπλισμένη, αλλά ήταν εγκατεστημένοι στην καρδιά της χώρας τους και κατείχαν όλα τα κύρια φρούριά της. Ως προς τους αριθμούς, η δυσαναλογία μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού της Ελλάδας και της Τουρκικής Αυτοκρατορίας μπορεί να θεωρηθεί ουσιαστικά εξίσου μεγάλη με εκείνη μεταξύ της επικράτειας του Ξέρξη και των κρατών της Ελληνικής Συνομοσπονδίας.

Αλλά πέρα από αυτό, κατά τη διάρκεια των δύο ή τριών πρώτων ετών του πολέμου, είχαν να αντιπαλέψουν όχι μόνο τη δύναμη του δεδηλωμένου εχθρού τους, αλλά και την ακόμη πιο εξοργιστική εχθρότητα των Ευρωπαϊκών συμμάχων του, πολλοί από τους οποίους, υπό το όνομα της ουδετερότητας, χρησιμοποίησαν κάθε μέσο συμβατό με τη σκιά της διατήρησής της, για να ευνοήσουν τους Τούρκους και να εκφοβίσουν τους Έλληνες. Διωγμένοι από τους αγρούς και τα σπίτια τους, για να βρουν κατάλυμα για μήνες ή χρόνια "σε ερήμους και βουνά, σε σπήλαια και στις τρύπες της γης"³⁷· κατάπληκτοι και έντρομοι διαπιστώνοντας ότι καταγγέλλονταν ως ο κοινός εχθρός της πολιτισμένης Ευρώπης, σε εκείνα ακριβώς τα μέρη στα οποία είχαν προσβλέψει με τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη για συμπαράσταση και υποστήριξη, υπό όλες αυτές τις οδυνηρές αποθαρρύνσεις ποτέ δεν έχασαν το θάρρος τους· και μερικές άπειρες στρατιές εξαθλιωμένων ορεινών ή μη πολεμικών φαράδων, με τους αβοήθητους πόρους της δικής τους ανδρείας ή διαγωγής, υπέταξαν διαδοχικά τις φρουρές, διέλυσαν τους εκλεκτότερους στρατούς και ματαίωσαν ή νίκησαν τους βαρείς στόλους μιας από τις ισχυρότερες αυτοκρατορίες των νεότερων χρόνων.

Ενώ η ιστορία της σημερινής γενιάς των Ελλήνων παρέχει πολλές ισχυρές εσωτερικές αποδείξεις, μέσα σε όλη την παρακμή τους, για το δίκαιο της αξίωσης που προβάλλουν για μερίδιο, τουλάχιστον, στο αίμα καθώς και στο πνεύμα των αρχαίων Ελλήνων³⁷, προσφέρει ταυτόχρονα μια εντυπωσιακή απόδειξη της επιμονής του χαρακτήρα που ο Δημιουργός αρχικά σφράγισε σε αυτόν τον ευνοημένο λαό, ορίζοντάς τον οδηγό και δάσκαλο του πολιτισμένου κόσμου, σε εκείνες τις τέχνες και τις ενασχολήσεις που τείνουν κυρίως να κοσμούν και να ευγενίζουν το είδος μας.

Πολύ μετά την κατάλυση της δικής τους ανεξαρτησίας, η πολιτική υποταγή τους στις γειτονικές δυνάμεις που αναδείχθηκαν διαδοχικά, συνοδευόταν πάντα από μια αντίστοιχη υποταγή των κυριάρχων τους στη δική τους ηθική και πνευματική επιρροή. Αν η Ελλάδα υποχρεώθηκε να παραχωρήσει στη Μακεδονία ή τη Ρώμη τα πρωτεία της στρατιωτικής ή πολιτικής ισχύος, και οι δύο με τη σειρά τους ένοιωθαν υπερήφανες να αναγνωρίσουν την κυριαρχία της σε κάθε κλάδο της τέχνης, της επιστήμης και της γραμματείας. Με τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Ελλάδα ήταν το μόνο από τα συστατικά της στοιχεία που συνέχισε να διατηρεί ένα πολιτικό καθεστώς. Το ταλέντο της είχε, είναι αλήθεια, εκφυλιστεί σε χαμηλή πανουργία και ίντριγκα, η μάθησή της σε σοφιστεία και σχολαστικισμό· η τέχνη της είχε γίνει βάρβαρη και αλλόκοτη. Ωστόσο, συνέχισε για πολύ καιρό, μέσα στο ακόμη βαθύτερο πνευματικό σκοτάδι στο οποίο ήταν βυθισμένη η υπόλοιπη Ευρώπη, να αναγνωρίζεται ως το φως

37 Δεν είναι πρόθεσή μου εδώ ή αλλού να εισέλθω στο πολυζητημένο ζήτημα σχετικά με την ακριβή ποσότητα αρχαίου ελληνικού αίματος που μπορεί να ρέει ακόμη στις φλέβες του σύγχρονου ελληνικού πληθυσμού. Το ισχυρότερο επιχείρημα της ελληνικής καταγωγής τους, μέσω οποιασδήποτε νόθης γραμμής, είναι η μαρτυρία των πιο ικανών και αμερόληπτων κριτών, των οποίων οι απόψεις έχουν διαμορφωθεί από προσωπική εμπειρία, για τα πολυάριθμα σημεία ομοιότητας που η διάθεση και οι συνθήκες τους, μέσα σε όλες τις αλλαγές και τις διαφθορές που έχουν υποστεί, εξακολουθούν να παρουσιάζουν με εκείνα που μας περιγράφονται στις σελίδες των δημοφιλών συγγραφέων της καλύτερης περιόδου της αρχαιότητας. Βλ. LEAKE, Northern Greece, τόμ. i. σελ. 14, 438. GORDON, History of Greek Revolution, τόμ. i. σελ. 32 κ.εξ. Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του χαρακτήρα ή των τρόπων που περιγράφονται κατά καιρούς στην πορεία αυτής της αφήγησης, μπορεί ίσως, σε οποιονδήποτε μικρό βαθμό, να βοηθήσουν στην επιβεβαίωση αυτής της άποψης.

που καθοδηγούσε τα κράτη της στο μονοπάτι του αναγεννώμενου πολιτισμού. Ήταν αυτή η έμφυτη πνευματική ανωτερότητα, τέτοια που ήταν τότε, αυτή η συνδυασμένη επιμονή και ελαστικότητα του πνεύματος, που επέτρεψε στις ελληνικές επαρχίες, μόνες ανάμεσα στα θραύσματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, να αναχαιτίσουν με οποιοδήποτε μέσο το κύμα των καταπατήσεων από τους νέους και σφριγηλούς βαρβάρους που από κάθε πλευρά τις περιέβαλλαν και τις παρενοχλούσαν· να καθιερωθούν ως ένα επιδραστικό μέλος του νέου ευρωπαϊκού συστήματος· και να διατηρήσουν μια πολιτική ανεξαρτησία για πάνω από χίλια χρόνια, καθώς και τον διακριτό χαρακτήρα και τη γλώσσα που τους ανήκουν ακόμα για πάνω από χίλια πεντακόσια έτη, αφότου οι ίδιοι οι Ρωμαίοι είχαν χάσει κάθε αξίωση για ξεχωριστή ύπαρξη, είτε ως κράτος είτε ως έθνος.

Μάλιστα, είναι πασίγνωστο ότι η στρατιωτική και πολιτική οργάνωση ακόμη και της Τουρκικής Αυτοκρατορίας βρισκόταν, για πολύ καιρό πριν από την πρόσφατη ρήξη, σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των Ελλήνων· ότι ενώ το όνομα κάποιου περήφανου βεζίρη ή πασά φιγούραρε στην επιφάνεια, κάποιος ευφυής Έλληνας γραμματέας ήταν ο διευθυντής του κρυμμένου μηχανισμού· και σε αυτούς τους τελευταίους καιρούς, η Ελλάδα προσέφερε ένα παράδειγμα, ίσως το μοναδικό καταγεγραμμένο, ενός έθνους πολιτικά νεκρού που αναδύεται σαν φοίνικας από τις στάχτες του και διεκδικεί την αρχαία ανεξαρτησία του, στο ίδιο έδαφος όπου την κατείχε από την αρχή του χρόνου και την έχασε για δύο χιλιάδες χρόνια.

Αυτά ακριβώς τα ελαττώματα για τα οποία οι σύγχρονοι Έλληνες είναι κυρίως διαβόητοι, η πανουργία, η απάτη και η ίντριγκα δεν είναι παρά μια κληρονομιά που προέρχεται από εκείνα τα ευγενέστερα ταλέντα για τα οποία διακρίνονταν παλαιότερα. Σύμφωνα με μια δική τους παροιμία, ότι "το γλυκύτερο κρασί βγάζει το πιο ξινό ξύδι", τέτοια ελαττώματα είναι φυσικά μεγαλύτερα κατ' αναλογία προς την αρχική αριστεία του πνεύματος του οποίου αποτελούν διαφθορά. Συνεχώς εκτεθειμένος στη λεηλασία και την καταπίεση από τους κυρίους της γης, αποκλεισμένος από την ελεύθερη απόλαυση των καρπών της έντιμης εργασίας του, ο υπήκοος οδηγούνταν ενστικτωδώς, ή μάλλον εξαναγκαζόταν, να επωφεληθεί, προς αυτοάμυνα, από εκείνους τους πόρους που η έμφυτη πνευματική του ανωτερότητα έθετε στη διάθεσή του· και όλες οι τέχνες της απάτης και της δικολαβίας, των οποίων ήταν οι κληρονομικοί κάτοχοι, επιστρατεύονταν προκειμένου να αντισταθμίσουν τα σκληρά μειονεκτήματα υπό τα οποία εργάζονταν στις συναλλαγές τους με τους καταπιεστές τους.

Μεταξύ των τρόπων με τους οποίους εκδηλώθηκε αυτή η επιμονή του χαρακτήρα, δεν υπάρχει κανένας που θα έπρεπε να αγγίζει πιο ισχυρά τις συμπάθειες της χριστιανικής Ευρώπης από τη σταθερότητα της προσκόλλησής τους στην πίστη τους, εν μέσω των πολυάριθμων δελεαστικών κινήτρων για να συμμορφωθούν με εκείνη των κατακτητών τους. Η μωαμεθανική θρησκεία είναι στην ουσία της θρησκεία προσηλυτισμού, και δεν υπάρχει άλλη που να προβάλλει, ειδικότερα προς το χριστιανικό τμήμα των υπηκόων του ίδιου του Σουλτάνου, τόσους πολλούς πειρασμούς για αποστασία.

Ένας Έλληνας αρνησίθρησκος περνούσε αμέσως από την υποτίμηση στην κοινωνική υπόληψη, από την τάξη του δούλου σε εκείνη του κυρίου, και, αν ήταν άνθρωπος με ταλέντο, έβλεπε να ανοίγεται μπροστά του ένας εύκολος δρόμος προς τον πλούτο και την εξουσία. Κι όμως, ακόμη και οι μεμονωμένες περιπτώσεις προσηλυτισμού είναι συγκριτικά σπάνιες μεταξύ των Ελλήνων, ενώ κανένα παράδειγμα μαζικής αποστασίας εκ μέρους κάποιας μεγάλης επαρχίας ή κοινότητας δεν πιστεύω ότι έχει καταγραφεί. Το ότι αυτό το πνεύμα δεν είναι χαρακτηριστικό της Βυζαντινής εκκλησίας γενικά, αλλά προσιδιάζει στο αμιγώς ελληνικό τμήμα των πιστών της, φαίνεται να αποδεικνύεται από την αναφορά στην εντελώς αντίθετη διαγωγή των γειτόνων και "εξαδέλφων" τους, των Αλβανών, μιας φυλής, γενικά μιλώντας, με πολύ μεγαλύτερη υπερηφάνεια και ανεξαρτησία χαρακτήρα από τους γηγενείς της κυρίως Ελλάδας. Από την υποταγή τους στους Τούρκους, ολόκληρες φυλές εκείνου του έθνους, δελεασμένες από τα προνόμια και το κέρδος που τους εξασφάλιζε, ασπάστηκαν την οθωμανική πίστη· και αυτοί που τώρα ονομάζονται Αλβανοί Τούρκοι, αποτελώντας ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού εκείνων των επαρχιών, είναι ως επί το πλείστον απόγονοι αποστατών Χριστιανών.

Το ότι η ίδια επιμονή ήταν σύμφυτη τόσο στο ηθικό όσο και στο θρησκευτικό στοιχείο του ελληνικού χαρακτήρα, όταν αυτός αφυπνιζόταν σε μια αίσθηση της αξιοπρέπειάς του, φαίνεται επίσης να διασφαλίζεται από το γεγονός, το οποίο πιστεύω ότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ότι αν και μεμονωμένες περιπτώσεις προδοσίας συνέβαιναν συχνά, ολόκληρα τα οκτώ χρόνια του πρόσφατου πολέμου δεν παρέχουν ούτε ένα παράδειγμα μαζικής λιποταξίας από την εθνική υπόθεση, ή επίσημης υποταγής στον εχθρό εκ μέρους οποιασδήποτε περιοχής ή μεγάλου σώματος ανδρών, εν μέσω της αφθονίας των πειρασμών για μια τέτοια διαγωγή στους οποίους ήταν συνεχώς εκτεθειμένοι.

Πέρα, λοιπόν, από τον απλό κλασικό συνειρμό, τα γεγονότα αυτού του πολέμου, από την ίδια τη φύση της σύγκρουσης, προσφέρουν υλικό σπάνιου και βαθέος ενδιαφέροντος για τη μελέτη του φιλοσοφικού νου. Ούτε οι επαναστάσεις της δικής μας κοινωνικής κατάστασης, ούτε οι σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας προσφέρουν άλλο παράδειγμα μιας εκ φύσεως προικισμένης φυλής, καταπιεσμένης από δύο χιλιάδες χρόνια φθοράς, να εμπλέκεται σε μια απεγνωσμένη και ενωμένη προσπάθεια να τινάξει το φορτίο από τις πλάτες της και να ξαναπάρει τη θέση της στις τάξεις των ελεύθερων και ανεξάρτητων εθνών. Σε μια τέτοια περίπτωση, ειδικότερα, ο μελετητής της ανθρώπινης φύσης μπορεί να περιμένει να δει όλα εκείνα τα μυστήρια της καρδιάς, εκείνες τις παράξενες ανωμαλίες, τις οποίες η ομοιόμορφη λούστρα και ο εκλεπτυσμένος μηχανισμός της πολιτισμένης ζωής έχουν εξαλείψει ή εξομαλύνει στην επιφάνεια της δικής μας κοινωνικής κατάστασης, να εκτίθενται στην απλή γυμνότητά τους μπροστά στα μάτια του. Εξού και οι παράξενοι συνδυασμοί που παρουσιάζουν οι εναλλαγές αυτού του αγώνα, όχι μόνο στον ίδιο λαό, αλλά και στο ίδιο άτομο: της δύναμης και της αδυναμίας του ανθρώπινου χαρακτήρα· των πιο ταπεινών ελαττωμάτων με τις ευγενέστερες αρετές· του θάρρους και της δειλίας· της προδοσίας και της αφοσιωμένης πίστης· της στυγνής φιλαργυρίας και της γενναιόδωρης θυσίας του προσωπικού συμφέροντος για το δημόσιο καλό.

Αλλά θα μπορούσε ίσως να προβληθεί ως επιχείρημα, όπως άλλωστε θυμάμαι και ο ίδιος να έχω βιώσει σε προηγούμενες προσπάθειες να υπερασπιστώ τις Φιλελληνικές αρχές έναντι των θαυμαστών του τουρκικού χαρακτήρα και της τουρκικής διακυβέρνησης: Πώς μπορεί να αναμένεται από οποιοδήποτε γενναιόδωρο πνεύμα να συμπαθήσει ακόμη και μια καλή υπόθεση, η προάσπιση της οποίας σημαδεύεται από τέτοιες φοβερές πράξεις απιστίας και ψυχροαίμης θηριωδίας; Σε απάντηση αυτού του ερωτήματος, θα μπορούσε κανείς πάλι να ρωτήσει, επιστρέφοντας στην προηγούμενη παραλληλία μας: Τι είδους ηθική είναι εκείνη που μπορεί να αναπολεί με ενθουσιασμό τα μεγαλεία εκείνων των Σπαρτιατών οι οποίοι, περιφρονώντας τα δίκαια των εθνών και τους όρους μιας συνθήκης, εξαφάνισαν με ένα χτύπημα την πόλη και το έθνος των Πλαταιών από το πρόσωπο της Ελλάδας· οι οποίοι, υπό τις πιο επιβαρυνμένες συνθήκες προδοσίας και προσβολής, κατέσφαξαν εν ψυχρώ μια ομάδα από τους καλύτερους και γενναιότερους συμπατριώτες τους -από μια γενιά στην ανδρεία και τον πατριωτισμό της οποίας οι ίδιοι, από κοινού με την υπόλοιπη Ελλάδα, είχαν δηλώσει λίγα χρόνια πριν αιώνια ευγνωμοσύνη για τις προσπάθειές της στην κοινή υπόθεση της ελληνικής ελευθερίας- και όλα αυτά για κανέναν άλλο λόγο παρά επειδή εκείνοι, ασκώντας το δίκαιο προνόμιο ενός ελεύθερου κράτους, υπήρξαν πιστοί στα συμφέροντα παλαιών και αξιόλογων φίλων, ενάντια στους πιο πικρούς εχθρούς τους;³⁸

Τι θα πούμε για την ηθική που μπορεί να βλέπει με θαυμασμό ή ανοχή τους αυτουργούς τέτοιων πράξεων σαν κι αυτές, αλλά αποστρέφεται με συναισθηματική ναυτία τα βίαια ξεσπάσματα της επί μακρόν καταπιεσμένης μανίας εκ μέρους των άτυχων απογόνων τους, εναντίον μιας φυλής ξένων και εχθρών, που τους είχαν εξωθήσει στα έσχατα όρια με σχεδόν τέσσερις αιώνες εξοντωτικής καταπίεσης;

Ας είμαστε τουλάχιστον συνεπείς. Εάν η σφαγή ενός ηττημένου εχθρού, κατά παράβαση των διεθνών νόμων ή της δικαιοσύνης, αποτελεί λόγο εξάλειψης της δόξας που συνοδεύει ένα ηρωικό κατόρθωμα, τότε ας διαγραφούν οι έπαινοι της Σπάρτης, ή ακόμα και της Αθήνας, από τις σελίδες της ιστορίας. Αν όμως, λαμβάνοντας υπόψη τον γενικό χαρακτήρα των πολιτών τους ως προς την ανδρεία και τον πατριωτισμό, μετριάζουμε τέτοιες θηριωδίες στην περίπτωσή τους, όπου τα κίνητρα ήταν συγκριτικά ασήμαντα, συχνά δε σκανδαλώδη, θα ήταν καθαρός σχολαστικισμός να αρνηθούμε μια παρόμοια επιείκεια στους άτυχους απογόνους τους, όπου τα κίνητρα ήταν τόσο ισχυρά, τόσο πέρα από τα όρια του συνηθισμένου ανθρώπινου ελέγχου, θα μπορούσε κανείς σχεδόν να πει, τόσο δίκαια και λογικά. Θα ήταν εδώ σχεδόν περιττό να προσθέσουμε, ως περαιτέρω λόγο ελάφρυνσης, ότι οι "αρχαίοι σύμμαχοί" μας [οι Τούρκοι] αποδείχθηκαν τουλάχιστον εξίσου ειδήμονες στις τέχνες της προδοσίας και της σφαγής όσο και οι επαναστατημένοι δούλοι τους. Είναι, ωστόσο, τελικά, καθαρή σοφιστεία να αποδίδουμε την ίδια σημασία σε τέτοιες πρακτικές σε μια σύγκρουση που διεξάγεται μεταξύ βάρβαρων εθνών (γιατί τέτοια ήταν στην πραγματικότητα και τα δύο εμπόλεμα μέρη) με βάρβαρο τρόπο, όπως αυτή που θα τους αναλογούσε στις εκστρατείες των πολιτισμένων κρατών της δυτικής Ευρώπης.

38 Δείτε την πρόσθετη σημείωση στο τέλος του τόμου.

Μεταξύ των διαφόρων παραδειγμάτων των προαναφερθέντων παρατηρήσεων που παρέχονται από τα αυθεντικά χρονικά του πολέμου, θα περιοριστούμε εδώ σε ένα σύντομο διάγραμμα της τύχης του Μεσολογγίου, από την οποία και αρχικά προέκυψαν³⁹.

Ήταν τον μήνα Ιούνιο του 1821, όταν αυτό το φρούριο, ταυτόχρονα με το Ανατολικό, ύψωσε για πρώτη φορά τη σημαία της επανάστασης και έγινε, κατά την όλη συνέχεια του αγώνα, το κύριο σημείο συσπείρωσης της πατριωτικής υπόθεσης στη βορειοδυτική Ελλάδα. Τον επόμενο Οκτώβριο ξεκίνησε η πρώτη πολιορκία του μέρους, με την επιστροφή του Προέδρου Μαυροκορδάτου -ενός από τους πιο ακλόνητους πατριώτες και γενναιότερους στρατιώτες, αν όχι από τους καλύτερους στρατηγούς που διέθεταν οι επαναστάτες- από μια εκστρατεία στην Ακαρνανία, το καταστροφικό αποτέλεσμα της οποίας αποδόθηκε κυρίως στην προδοσία και τις διαφωνίες ορισμένων βάρβαρων αρχηγών εκείνης της χώρας. Η υπεράσπιση της πόλης με τα τωρινά του μέσα φαινόταν πλέον σχεδόν απελπιστική, και οι αξιωματικοί του έφεραν αντιρρήσεις σε οποιαδήποτε περαιτέρω θυσία υπέρ μιας περιοχής στη συνεργασία της οποίας μπορούσαν να βασιστούν τόσο λίγο. Η απάντησή του ήταν ότι αν εκκένωνε το Μεσολόγγι, η επαρχία που αυτό ήλεγχε θα υποτασσόταν στον εχθρό, ο οποίος θα είχε έτσι μια ευνοϊκή διέξοδο για να διοχετεύσει στρατεύματα μέσω της Πάτρας στον Μοριά, που ήδη πιεζόταν σκληρά από τους Τούρκους· και ότι ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί τα τείχη του μέχρι την τελευταία ρανίδα.

"Τίποτα", λέει ο Στρατηγός Gordon⁴⁰, "δεν θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να φαντάζει πιο απελπισμένο από αυτή την απόφαση να αντέξουν μια πολιορκία σε μια μικρή πόλη, χτισμένη σε ένα λασποτόπι στο ίδιο επίπεδο με τα κύματα, προστατευμένη απλώς από μια ημιτελή τάφρο, πλάτους επτά ποδών και βάθους πέντε, με ένα προτείχισμα από πέτρες και χώμα, ύψους τεσσάρων ποδών και πάχους δυόμισι· προσθέστε σε αυτό ότι η παράλογη ανάπτυξη των γραμμών της θα απαιτούσε φρουρά 4.000 στρατιωτών, ενώ εκείνος είχε μόνο 380, ενώ το πυροβολικό του αποτελούνταν από δεκατέσσερα παλιά σιδερένια κανόνια, με μπαρούτι αρκετό μόνο για κατανάλωση ενός μηνός".

Με αυτό το δυναμικό στρατευμάτων και πολεμοφοδίων, βοηθούμενος από τις συμβουλές και τις τακτικές έξι διακεκριμένων Φιλελλήνων αξιωματικών, κατάφερε να κρατήσει σε απόσταση, και τελικά να τρέψει σε φυγή, έναν στρατό δέκα χιλιάδων ανδρών της τουρκοαλβανικής πολιτοφυλακής, το άνθος των οθωμανικών

39 Θα προτιμήσουμε ως κύρια αυθεντία μας το έργο του Στρατηγού Gordon, το μόνο που έχω συναντήσει το οποίο έχει πραγματικές αξιώσεις να θεωρηθεί ως μια στρατιωτική ιστορία της επανάστασης. Επιπλέον της δικής του συμμετοχής στον αγώνα, ο συγγραφέας ευνοήθηκε και από άλλες πηγές πληροφόρησης, μέσω της προσωπικής του εξοικείωσης με τους πρωταγωνιστές που εμφανίστηκαν στις εναλλαγές της τύχης του (αγώνα), καθώς και από την πρόσβασή του σε πρωτότυπα έγγραφα, πολλά από τα οποία παρατίθενται στα παραρτήματά του.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο προτιμούμε την αυθεντία του στην παρούσα περίπτωση είναι ότι, παράλληλα με μια εμφανή αγωνία να ασκήσει την αυστηρότερη αμεροληψία, εκδηλώνει ταυτόχρονα την επιθυμία να αντικρούσει τις υπερβολικές δηλώσεις των ίδιων των Ελλήνων και των ακραίων θαυμαστών τους σχετικά με τα στρατιωτικά τους κατορθώματα· έτσι ώστε η αφήγησή του μπορεί, συνολικά, να θεωρηθεί ότι τείνει μάλλον να υποτιμά παρά να εξυψώνει τις πράξεις των πατριωτών.

40 History of Greek Revolution, vol. i. p. 157, seq. [Thomas Gordon].

στρατευμάτων. Μέσω μιας κοινής άσκησης ανδρείας, στρατηγήματος και πολιτικής ίντριγκας, κατάφερε να απασχολήσει και να μπερδέψει τον χοντροκέφαλο Τούρκο διοικητή, Ομέρ Βρυώνη, μέχρι να κερδίσει χρόνο για να βελτιώσει τις οχυρώσεις και να εισαγάγει εφόδια και ενισχύσεις μέσω του υδραϊκού ναυτικού· έτσι ώστε πριν ξεκινήσουν σοβαρές επιχειρήσεις από την πλευρά του εχθρού, η φρουρά είχε διογκωθεί σε δύο χιλιάδες άνδρες. Στις 5 Νοεμβρίου, οι Τούρκοι έκαναν τη μεγάλη τους επίθεση με μεγάλη σφοδρότητα και αποφασιστικότητα· αλλά αποκρούστηκαν σε όλα τα σημεία, με την απώλεια πεντακοσίων ή εξακοσίων από τους καλύτερους άνδρες τους. Λίγες μέρες αργότερα ο Οθωμανός στρατηγός, βάζοντας φωτιά στο στρατόπεδό του, ξεκίνησε την υποχώρησή του. Οι Έλληνες εξορμώντας παρενόχλησαν την οπισθοφυλακή του και αιχμαλώτισαν μέρος των αποσκευών και του πυροβολικού του. Ο στρατός του, σε μια προσπάθεια να διασχίσει τον Αχελώο, αποκρούστηκε με σοβαρές απώλειες από ένα σώμα Αιτωλών και Μανιατών, υπό έναν ανιψιό του Μαυροκορδάτου. Μετά από ένα άλλο διάστημα, κατά το οποίο η πείνα προστέθηκε στις άλλες καταστροφές του, πέτυχε με δυσκολία να διαβεί τον ποταμό, με απώλεια 600 ανδρών που παρασύρθηκαν από το ρεύμα. Μετά από αυτό ακολούθησε ανταρσία και πλήρης διάλυση της δύναμης· και ο ίδιος ο πασάς αποσύρθηκε κρυφά και μεταμφιεσμένος από το πεδίο δράσης λόγω της ντροπής του.

Τον Οκτώβριο του επόμενου έτους, ένας άλλος στρατός 15.000 ανδρών εξοπλίστηκε φαινομενικά κατά του Μεσολογγίου, υπό τον ίδιο διοικητή, ενώ ο Καπετάν Πασάς απέκλεισε το μέρος από τη θάλασσα. Ταπεινωμένος, ωστόσο, από την πρόσφατη αποτυχία του και εντυπωσιασμένος από μια υπερβολική ιδέα για την ισχύ της τοποθεσίας, ο Ομέρ [Βρυώνης] δεν τόλμησε ποτέ να την πλησιάσει, αλλά απασχολήθηκε με την πολιορκία του Ανατολικού. Εδώ, και πάλι, μια φρουρά περίπου 500 ανδρών, με μερικά παλιά κανόνια -στη λειτουργία των οποίων ένας Βρετανός πυροβολητής ονόματι Martin προσέφερε καλές υπηρεσίες- ματαίωσε όλες τις απόπειρές του, και αναγκάστηκε και πάλι να λύσει την πολιορκία και να υποχωρήσει στην Ήπειρο.

Το Μεσολόγγι έγινε σύντομα μετά το σημείο συνάντησης των κορυφαίων Άγγλων Φιλελλήνων, οι οποίοι άρχισαν τώρα να παίρνουν εξέχοντα ρόλο στην υπόθεση, αλλά των οποίων η συνεργασία είχε μέχρι τότε κατευθυνθεί στη συγγραφή και τη διαπραγμάτευση κεφαλαίων, παρά στις μάχες. Ο Λόρδος Βύρων έφτασε εκεί στις 5 Ιανουαρίου 1824. Η φήμη και τα χρήματά του τού εξασφάλισαν αμέσως μια εξουσία, της οποίας το ταλέντο που επέδειξε σε έναν τομέα δράσης τόσο νέο γι' αυτόν, τον έδειξε αντάξιο. Η ατυχής μοίρα του είναι πασίγνωστη.

Το Μεσολόγγι ήταν τώρα το αρχηγείο της ταραχώδους πολιτοφυλακής της Βόρειας Ελλάδας, καθώς και των ελάχιστα λιγότερο άγριων και ατίθασων πνευμάτων που είχαν συγκεντρωθεί από άλλα μέρη της Ευρώπης για να δρέψουν δάφνες στο κλασικό έδαφος. Καταπονημένος από τις διαφωνίες και τις ανταρσίες τους, και από τις ίντριγκες και τις συνωμοσίες που η ζήλια ορισμένων ντόπιων αρχηγών υποκίνησε κατά της εξουσίας του, ή ακόμη και της προσωπικής του ασφάλειας, η υγεία του κλονίστηκε. Με χαρακτηριστική αδιαφορία, αμέλησε να υιοθετήσει τις συνήθειες προφυλάξεως ή θεραπείας για την αποκατάστασή της, και βυθίστηκε στον τάφο στις 19 Απριλίου, τη στιγμή μιας φοβερής καταιγίδας.

Με την κατάληψη του Ναβαρίνου από τον Ιμπραήμ Πασά, και αφού αρκετές καταστροφικές συμπλοκές είχαν δείξει την ανικανότητα των Πελοποννήσιων ορεινών, με τον άγριο και ληστρικό τρόπο μάχης τους, να κρατήσουν το πεδίο απέναντι στα πειθαρχημένα αιγυπτιακά στρατεύματα, η προηγούμενη σημασία του Μεσολογγίου ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο, ως το κύριο προπύργιο της πατριωτικής υπόθεσης. Οι Τούρκοι, ως εκ τούτου, αποφάσισαν να κάνουν μια άλλη μεγάλη προσπάθεια για την υποταγή του, και οι γραμμές του έγιναν κατά συνέπεια το σημείο συγκέντρωσης των καλύτερων και γενναιότερων μαχητών, ντόπιων και ξένων, από κάθε τμήμα της ελληνικής επικράτειας.

Το μέρος αποκλείστηκε τις τελευταίες ημέρες του Απριλίου του 1825 από τον Ρεσίτ Μεχμέτ Πασά (Κιουταχλή), που θεωρούνταν ένας από τους ικανότερους στρατηγούς και πολιτικούς που παρήγαγε ποτέ η Τουρκία, και ο οποίος είχε διοριστεί Ρούμελη-Βαλεσή, ή κυβερνήτης της Δυτικής Ελλάδας και της Ηπείρου, με απεριόριστες εξουσίες, με τον ρητό σκοπό να φέρει σε πέρας αυτόν τον μεγάλο στόχο. Η πολιορκητική δύναμη υπολογιζόταν σε στρογγυλούς αριθμούς στις 20.000, εκ των οποίων ίσως όχι πάνω από 15.000 ήταν μάχιμοι άνδρες. Καθώς είχαν τον έλεγχο της θάλασσας, εφόδια τροφίμων και πυροβολικού εισήχθησαν από την Πάτρα και τη Ναύπακτο (Lepanto). Η φρουρά υπολογιζόταν, στην αρχή, σε κάτι περισσότερο από 3.000, αριθμός που, όταν το ελληνικό ναυτικό απέκτησε αργότερα προσωρινά την κυριαρχία στη θάλασσα, αυξήθηκε σε 4.000, με περίπου πενήντα πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων. Οι οχυρώσεις ήταν ακόμη πολύ πενιχρές, παρά τις προσπάθειες που είχαν γίνει υπό την αιγίδα του Βύρωνα για τη βελτίωσή τους και παρά τους επιβλητικούς όρους της σύγχρονης στρατιωτικής επιστήμης με τους οποίους τιμούνταν.

Οι επιχειρήσεις σε κάθε πλευρά συνίσταντο για ένα διάστημα κυρίως σε σφοδρές εφόδους στις αντίστοιχες γραμμές άμυνας, στις οποίες οι Έλληνες, αν και υποχρεωμένοι να εκτελούν το διπλό καθήκον του σκαπανέα και του στρατιώτη, ήταν πάντα επιτυχημένοι. Θα ήταν ασύμβατο με τα όρια αυτής της σημείωσης να περιγράψω λεπτομερώς τα πολυάριθμα τολμηρά κατορθώματα ή τα ευφυή στρατηγήματα με τα οποία αυτοί οι τραχείς πολεμιστές ματαίωσαν όλες τις περίπλοκες επιχειρήσεις του επιστημονικά καταρτισμένου και επίμονου αντιπάλου τους. Μερικές φορές, εξορμώντας με το σπαθί στο ένα χέρι και το φτυάρι στο άλλο, κατέσφαζαν πλήθος εχθρών, εκμηδένιζαν τα πρόσφατα υψωμένα έργα τους και μετέφεραν πίσω όπλα, σημαίες και αιχμαλώτους στην πόλη. Σε άλλες περιπτώσεις, εμπιστευόμενοι την ανωτερότητα της σωματικής τους δύναμης καθώς και του θάρρους τους, επέτρεπαν σε μεγάλα σώματα επιτιθέμενων να ανέβουν σε ένα ρήγμα και στη συνέχεια, εξορμώντας ξαφνικά, τους απωθούσαν με τρομερή σφαγή πίσω στις γραμμές τους.

Η μεγάλη επίθεση των Τούρκων έγινε στις 2 Σεπτεμβρίου, όταν, πυροδοτώντας έναν υπόνομο (νάρκη) κάτω από τον κύριο προμαχώνα της τοποθεσίας, που ονομαζόταν προμαχώνας Φραγκλίνου, προέλασαν με όλη τη διαθέσιμη δύναμή τους και πέτυχαν να στήσουν είκοσι σημαίες στα ερείπια· αλλά, μετά από αρκετές ώρες απεγνωσμένης μάχης, απωθήθηκαν. Σε αυτή την επιχείρηση μόνο, οι Τούρκοι υπολογίζεται, σύμφωνα με τη χαμηλότερη εκτίμηση, ότι έχασαν 500 άνδρες. Σύντομα μετά, η ελληνική μοίρα με μια σειρά επιδέξιων ελιγμών διέλυσε τον δυσκίνητο στόλο του Καπετάν Πασά και έδωσε ελευθερία στο μέρος από τη θαλάσσια πλευρά, πολύ επίκαιρα, καθώς ο λιμός μόλις άρχιζε να κυριαρχεί στη φρουρά.

Η εποχή των βροχών άρχισε τώρα, και η πείνα, οι ασθένειες και η λιποταξία αραιώσαν τόσο πολύ τις τάξεις του εχθρού, που η δύναμή τους συρρικνώθηκε σε 3.000 μάχιμους άνδρες· και ακόμη και αυτοί οι μειωμένοι αριθμοί, παρενοχλούμενοι στα νώτα από τους αντάρτες των βουνών, δυσκολεύονταν να βρουν τροφή. Ο πασάς, αποφασισμένος μάλλον να πεθάνει παρά να εγκαταλείψει την πολιορκία, οχυρώθηκε προσωρινά σε μια σειρά χαρακωμάτων που πίστευε ότι θα αρκούσαν για να αντισταθούν σε οποιαδήποτε επίθεση εκ μέρους των πολιορκημένων, οι οποίοι τώρα φυσιολογικά έκαναν σκέψεις να εξέλθουν με τη σειρά τους και να τον εξοντώσουν στη θέση του. Όμως τα μέτρα που είχαν ήδη θέσει σε εφαρμογή για τον σκοπό αυτό ματαιώθηκαν από την ευνοϊκή αλλαγή που έδειξε γρήγορα το στρατόπεδο του εχθρού.

Όσον αφορά την αρχική του δύναμη, η πολιορκία είχε πλέον ουσιαστικά τελειώσει. Αλλά η τουρκική κυβέρνηση είχε στοιχηματίσει την τιμή της και τις ελπίδες της να καθυποτάξει την Ελλάδα στην πτώση του Μεσολογγίου· και μετά από ένα σύντομο διάστημα, η φρουρά βρήκε όλες τις δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενωμένες εναντίον της. Ο Καπετάν Πασάς βγήκε στη θάλασσα με στόλο 135 πλοίων, εβδομήντα εννέα από τα οποία ήταν πολεμικά. Ο Ιμπραήμ πέρασε από τον Μοριά με στρατό περίπου 15.000 ανδρών, ως επί το πλείστον πειθαρχημένα στρατεύματα, με μεγάλο ποσοστό έμπειρων πυροβολητών· ενώ ο ίδιος ο Ρεσίτ έλαβε ενισχύσεις που συμπλήρωσαν τους αριθμούς του στις 10.000· έτσι ώστε ολόκληρη η πολιορκητική δύναμη, στις αρχές του 1826, ανερχόταν σε 25.000, με μια πολύ ανώτερη σειρά πυροβολικού και μεγαλύτερη ικανότητα στη χρήση του.

Όσο οι ελιγμοί της ελληνικής μοίρας επαρκούσαν, εν μέρει τουλάχιστον, για να διατηρηθεί ανοιχτή η επικοινωνία μέσω θαλάσσης και να ευνοηθεί η εισαγωγή προμηθειών ή λιγοστών ενισχύσεων -ώστε να αναπληρώνεται, έστω και στο ελάχιστο, η διαρκής αραιώση των γραμμών τους- οι πολιορκημένοι συνέχιζαν να αντικρίζουν με περιφρόνηση την επιβλητική παράταξη του εχθρού· όμως οι πόροι αυτοί έμελλε τώρα να τους εγκαταλείψουν. Η συντριπτική ισχύς του τουρκικού στόλου άφηγε λίγες ελπίδες για περαιτέρω διάσπαση του αποκλεισμού, και η κατάστασή τους γινόταν καθημερινά ολοένα και πιο ελεεινή.

"Πολιορκημένοι επί δέκα μήνες", λέει ο ιστορικός τους [Gordon], "συχνά στα πρόθυρα της λιμοκτονίας, εξαντλημένοι από την κόπωση, την αγρύπνια και τα τραύματα, είχαν ήδη θάψει 1.500 στρατιώτες. Η πόλη ήταν ερειπωμένη, και ζούσαν μέσα στη λάσπη και το νερό των τάφρων τους, εκτεθειμένοι στις κακουχίες μιας δριμείας εποχής, χωρίς παπούτσια και με κουρελιασμένα ρούχα. Όσο μακριά μπορούσε να φτάσει το μάτι πάνω στα κύματα, δεν έβλεπαν τίποτα άλλο παρά τουρκικές σημαίες· η πεδιάδα ήταν κατάσπαρτη από μουσουλμανικές σκηνές και λάβαρα· ενώ η σταδιακή εμφάνιση νέων πυροβολείων, τοποθετημένων με μεγαλύτερη δεξιότητα, οι ασκήσεις των Αράβων και ο θόρυβος από πριόνια και σφυριά, έδιναν μια φοβερή προειδοποίηση για το τι προετοιμαζόταν. Κι όμως, αυτοί οι γενναίοι Ακαρνάνες, Ηπειρώτες και Αιτωλοί, δεν κάμφθηκαν ούτε στιγμή· καμία σκέψη υποταγής δεν πέρασε ποτέ από το μυαλό τους, και διατηρούσαν το ίδιο θαρραλέο μέτωπο όπως στις ώρες των γιορτών τους".

Δεν υπήρχε, πράγματι, καμία πιθανότητα να συνθηκολογήσουν με τον Ρεσίτ [Κιουταχί], του οποίου η πάγια πρακτική ήταν να θανατώνει τους άρρενες αιχμαλώτους του· αλλά ο Ιμπραήμ, ο οποίος επαίρετο -δικαίως+ για την καλή του πίστη και την ανθρωπιά του, υπέθεσε ότι θα μπορούσαν να διαπραγματευτούν μαζί του. Έστειλε αναλόγως έναν αγγελιοφόρο (στις 13 Ιανουαρίου), ζητώντας από τη φρουρά να του στείλει άτομα που θα μπορούσαν να μιλήσουν αλβανικά, τουρκικά και γαλλικά, προσφέροντας οποιουδήποτε ομήρους εκείνοι θα όριζαν. Οι Έλληνες απάντησαν ότι "δεν καταλαβαίνουν τόσες πολλές γλώσσες, καθώς είναι άνθρωποι αγράμματοι που έχουν συνηθίσει μόνο να χειρίζονται το σπαθί και το καρποφύλλι".

Τα έργα των πολιορκητών είχαν πλέον ολοκληρωθεί. Μεταξύ 23ης και 27ης Ιανουαρίου, εκτόξευσαν 8.000 βλήματα και οβίδες. Τα απομεινάρια των σπιτιών εξαφανίστηκαν· αλλά καθώς η φρουρά, διδαγμένη από την προηγούμενη εμπειρία, κρυβόταν σε θόλους και τάφρους, η απώλεια ζώων ήταν ελάχιστη, και η πλειονότητα των παθόντων ήταν γυναίκες. Ένα από τα ευγενέστερα χαρακτηριστικά αυτού του αγώνα είναι ότι ο ντόπιος πληθυσμός του μέρους, ο οποίος, με τη συνήθη αναλογία γυναικών, αποτελούσε τον κύριο όγκο του συνολικού αριθμού, βιάδιζε χέρι-χέρι με τους στρατιώτες σε όλες τις εργασίες τους, υπέμενε τις στερήσεις με την ίδια υπομονή και συμμετείχε σε όλες τις απεγνωσμένες αποφάσεις τους να επιμείνουν και να απορρίψουν κάθε προσφορά συμβιβασμού.

Μια άλλη περίπτωση, χαρακτηριστική αυτού του πνεύματος αφοσίωσης, είναι η ετοιμότητα με την οποία, ακόμη και στην έσχατη μοιραία στιγμή, όταν ο θάνατος τους κοίταζε κατάματα, ομάδες από έξω, όποτε παρουσιαζόταν ευκαιρία για την είσοδό τους, προσφέρονταν εθελοντικά να ενισχύσουν τη φρουρά. Ένα λαμπρό παράδειγμα τέτοιου είδους αυτοθυσίας είναι αυτό που καταγράφεται για τον Μωραΐτη Παπά-Διαμαντόπουλο, ο οποίος, αν και αρχικά προοριζόταν για την εκκλησία, είχε υπηρετήσει ως πολιτικός έπαρχος της πόλης κατά τη διάρκεια της πολιορκίας. Έχοντας βρει τρόπο τον μήνα Φεβρουάριο να διαπεράσει στη Ζάκυνθο με σκοπό τη συγκέντρωση εφοδίων, επέστρεψε μέσα από όλους τους κινδύνους της δύναμης αποκλεισμού, την "ενδεκάτη ώρα", για να πεθάνει μαζί με τους συμπατριώτες του, και ήταν αναλόγως ένα από τα θύματα της μεγάλης καταστροφής της πολιορκίας.

Αυτός ο σφοδρός βομβαρδισμός ακολουθήθηκε από μια επανάληψη της ίδιας σειράς ορμητικών εφοδίων, εξορμήσεων και αιματηρών μαχών, σώμα με σώμα, πάνω στα τείχη ή στις τάφρους, στις οποίες οι Έλληνες, όπως και πριν, ήταν συνεχώς νικητές. Όμως οι αμυδρές ελπίδες που τολμούσαν ακόμα να τρέφουν σύντομα έσβησαν με την κατάληψη του Βασιλαδίου, του κλειδιού του φρουρίου προς τη θάλασσα. Η πτώση αυτού του μέρους κατέστη πλέον αναπόφευκτη λόγω της συντριπτικής υπεροχής της ναυτικής δύναμης του εχθρού και της πλήρους κυριαρχίας του τόσο στη θάλασσα όσο και στις λιμνοθάλασσες. Υπερασπίστηκε ηρωικά με εξήντα άνδρες από έναν παλαίμαχο Ιταλό αξιωματικό του πυροβολικού, τον Καπετάν Giacomuzzi (Τζακομούτσι), ο οποίος κατάφερε, με ένα μέρος των επιζώντων, να ανοίξει δρόμο μέσα από τις βάρκες του εχθρού, βαδίζοντας στα ρηγά, προς την πόλη.

Ένα άλλο σημαντικό φυλάκιο προς το Ανατολικό, που ονομαζόταν Ντολμάς, καταλήφθηκε στη συνέχεια από τον αιγυπτιακό στολίσκο. Υπερασπιζόταν από 120 παλικάρια υπό τον στρατηγό Λιακατά, οι οποίοι, προκαλώντας απώλειες 300 ανδρών στους Τούρκους, σφαγιάστηκαν όλοι στις θέσεις τους. Η τελευταία μοιραία απώλεια

ήταν το Ανατολικό [Αιτωλικό]. Το μέρος αυτό, τοποθετημένο στο δυτικό άκρο της ίδιας σειράς λιμνοθαλασσών που προστατεύουν το Μεσολόγγι προς τη θάλασσα, και ελέγχοντας μία από τις κύριες εισόδους τους, ήταν στην πραγματικότητα ένα είδος προκεχωρημένου φυλακίου ή προπυργίου για το κύριο φρούριο προς εκείνη την κατεύθυνση. Οι κάτοικοί του, εμπνευσμένοι από το παράδειγμα των Μεσολογγιτών, είχαν προβάλει μέχρι τότε μια εξίσου αποφασιστική αντίσταση στην πολιορκητική δύναμη, τόσο από την ξηρά όσο και από τη θάλασσα. Τώρα όμως, αποθαρρυνμένοι από την πτώση του Βασιλαδίου και του Ντολμά, συνθηκολόγησαν.

Ο Σερ Φρέντερικ Άνταμ (Sir F. Adam), ο οποίος είχε πρόσφατα διαδεχθεί τον Σερ Τόμας Μέτλαντ στη διακυβέρνηση των νησιών μας [Ιόνια Νησιά], αλλά του οποίου το γενναϊόδωρο πνεύμα αντίκριζε με συναισθήματα πολύ διαφορετικά από τον προκατόχο του τον αγώνα μεταξύ δεσποτισμού και ελευθερίας που διεξαγόταν μπροστά στα μάτια του, έφτασε σύντομα μετά με μια αγγλική φρεγάτα και προσέφερε τη βοήθειά του για τη δρομολόγηση μιας νέας διαπραγματεύσεως προκειμένου να σωθεί η φρουρά. Εκείνοι όμως απέρριψαν και πάλι κάθε είδους πρόταση που υπονοούσε υποταγή.

Η τελευταία λαμπρή αχτίδα επιτυχίας με την οποία κρατήθηκε το ηθικό τους, ίσως η πιο λαμπρή επιχείρηση ολόκληρης της πολιορκίας, ήταν η άμυνα του πύργου της Αγίας Τριάδας [Κλείσοβα], χτισμένου πάνω σε μια ξέρα περίπου μισό μίλι νοτιοανατολικά της πόλης, και επανδρωμένου με 130 Ρουμελιώτες με τέσσερα μικρά κανόνια. Ακολουθώντας το σχέδιό του να εξουδετερώνει τα προκεχωρημένα φυλάκια ένα προς ένα, ο εχθρός τού επιτέθηκε με όλη τη διαθέσιμη δύναμή του, από θάλασσα και ξηρά, το πρωί της έκτης Απριλίου. Η μάχη κράτησε μέχρι αργά το βράδυ, οπότε οι Τούρκοι, μετά από μια σειρά απεγνωσμένων και επίμονων εφόδων, αποκρούστηκαν σε όλα τα σημεία με τεράστια σφαγή. Μόλις σήμανε η υποχώρηση, η φρουρά, εξορμώντας από τον πύργο, επιβιβάστηκε και κυριεύσε επτά από τις εχθρικές λάντζες, και έστησε ένα τροπαιούχο σωρό από 1.200 μουσκέτα και ξιφολόγχες. Οι άγριοι πολεμιστές της Ρούμελης απολάμβαναν τέτοια τρόπαια της περιφρόνησής τους για την ευρωπαϊκή τακτική.

Αυτή ήταν η πιο αιματηρή ημέρα που είχε γνωρίσει μέχρι τότε το Μεσολόγγι. Ο ίδιος ο Ρεσίτ τραυματίστηκε στον μηρό. Ο Χουσεΐν Μπέης, υπαρχηγός του Ιμπραήμ, σκοτώθηκε, μαζί με πολλά άλλα πρόσωπα διακεκριμένα· και πάνω από 1.000 πτώματα Τούρκων και Αράβων επέπλεαν στις λιμνοθάλασσες, τα νερά των οποίων ήταν κόκκινα από το αίμα προς κάθε κατεύθυνση. Η απώλεια των Ελλήνων ήταν τριάντα πέντε νεκροί και περίπου άλλοι τόσοι τραυματίες. Στην κορύφωση της μάχης, ο χιλιάρχος Δροσίνης, συνοδευόμενος από τον γιο του, έναν έφηβο δεκαεπτά ετών, και εννέα άλλους πολεμιστές, ξεκίνησε από την πόλη με ένα μονόξυλο, με εφόδια νερού και φυσιγγίων για τους συντρόφους τους· και παρόλο που τέσσερις από την ομάδα σκοτώθηκαν από μια μπάλα κανονιού και οι υπόλοιποι έχασαν το θάρρος τους και γύρισαν πίσω, ο πατέρας και ο γιος ολοκλήρωσαν το πέρασμά τους προς τον πύργο.

Τέτοιος ήταν ο πανικός των Μουσουλμάνων από αυτή την ταπεινωτική αναχαίτιση [στην Κλείσοβα], που αν η φρουρά έκρινε σκόπιμο να εκκενώσει το μέρος κατά τη διάρκεια της νύχτας, υποτίθεται ότι θα μπορούσαν να είχαν πραγματοποιήσει την διαφυγή τους με ελάχιστη αντίσταση. Όμως, αν και ο λιμός τους πίεζε πλέον σκληρά, το υψηλό αίσθημα τιμής τους και κάποιες αμυδρές ελπίδες για ενίσχυση από

το ναυτικό τους, τους ώθησαν να απορρίψουν αυτό το σχέδιο. Και, πράγματι, αν και η γενική κάμψη στις υποθέσεις των επαναστατών φαινόταν τρομακτικά στον μειωμένο αριθμό και τον κατώτερο εξοπλισμό του στόλου τους, ο γενναίος Μιαούλης είχε ήδη ξεκινήσει μια σειρά ελιγμών που κατά πάσα πιθανότητα θα οδηγούσαν στην ανακούφισή τους· και αν η πόλη μπορούσε να εφοδιαστεί για λίγους μήνες ακόμα, υπήρχε λόγος να ελπίζουν ότι με τη βοήθεια της πείνας, της επιδημίας, της λιποταξίας ή κάποιου άλλου από εκείνα τα τυχαία γεγονότα που, ίσως συχνότερα από το μαρούτι ή το ατσάλι, οδηγούν στη διάλυση των Ανατολικών στρατευμάτων, θα μπορούσαν τελικά να είχαν θριαμβεύσει.

Όμως η βοήθεια ήρθε πολύ αργά. Επί αρκετές εβδομάδες δεν είχε διανεμηθεί καμία μερίδα φαγητού· οι κανονιοβολισμοί είχαν διώξει κάθε είδους ψάρι· οι άνθρωποι συντηρούνταν με γάτες, ποντίκια, ακατέργαστα δέρματα και φύκια· και η γη ήταν στρωμένη με αρρώστους, τραυματίες και λιμοκτονούντες. Ο Ιμπραήμ, αν και γνώριζε τα δεινά τους, θορυβημένος από την επανεμφάνιση της ελληνικής μοίρας, προσήλθε ξανά με προσφορά των ίδιων όρων υπό τους οποίους είχε συνθηκολογήσει το Ανατολικό, και οι οποίοι, προς τιμήν του πρέπει να ειπωθεί, είχαν τηρηθεί έντιμα⁴¹. Εκείνοι όμως δεν τον άκουγαν, αποφασισμένοι τουλάχιστον να πεθάνουν με τα όπλα στα χέρια. Η παράταση της άμυνας, ωστόσο, ήταν αδύνατη, καθώς λίγες μέρες πείνας ακόμα δεν θα άφηναν ζωντανή ψυχή μέσα στα τείχη. Σε αυτή την έσχατη ανάγκη, η έμφυτη ενέργεια του ελληνικού πνεύματος περιφρόνησε εκείνα τα μέσα αυτοκτονίας που, σε παρόμοιες περιπτώσεις απελπισίας, χάρισαν τέτοια λάμψη στα ονόματα του Σαγούντου ή της Νουμαντίας.

Στις 22 Απριλίου αποφασίστηκε στο συμβούλιο των οπλαρχηγών να ανοίξουν δρόμο μέσα από τον εχθρό προς τα βουνά, με τέτοιο τρόπο ώστε να δοθεί μια ευκαιρία διαφυγής στο πιο αδύναμο μέρος του πληθυσμού. Η διάταξή τους ήταν ότι οι μάχιμοι άνδρες κάθε είδους, οι οποίοι, συμπεριλαμβανομένων των αναρρωνυόντων και των ελαφρά τραυματισμένων, αριθμούσαν ακόμα περίπου 3.000, θα ορμούσαν κατά μέτωπο στις γραμμές των πολιορκητών και θα άνοιγαν δρόμο για 1.000 τεχνίτες και 5.000 γυναίκες και παιδιά. Βρήκαν τρόπο να κοινοποιήσουν αυτό το σχέδιο στον Καραϊσκάκη, ο οποίος διοικούσε ένα σώμα ατάκτων στο εσωτερικό του όρους Ζυγός, και στη συνεργασία του οποίου υπολόγιζαν, στα μετόπισθεν των εχθρικών γραμμών, τη στιγμή της εφόδου. Υπάρχει μεγάλος λόγος να πιστεύουμε, κρίνοντας ακόμη και από τη συγκριτικά καταστροφική έκβαση αυτού του κατορθώματος, ότι αν το μυστικό τους είχε κρατηθεί, η επιτυχία του θα ανταποκρινόταν στις πιο αισιόδοξες προσδοκίες τους. Όμως τα σχέδιά τους προδόθηκαν από έναν Βούλγαρο λιποτάκτη στους Πασάδες, οι οποίοι, αν και μισο-δύσπιστοι, έλαβαν κάθε προφύλαξη για να τα ματαιώσουν, παρατάσσοντας στις τριπλές οχυρώσεις τους πυροβολικό και πεζικό, παρατάσσοντας το ιππικό τους στην πεδιάδα από πίσω, και στέλνοντας μια ισχυρή δύναμη να καταλάβει τις χαμηλότερες κλιτύες του βουνού.

41 Πρέπει να παραδεχτούμε ότι, όποια κι αν είναι η φήμη αυτού του αξιοσημείωτου προσώπου [Ιμπραήμ] αλλού, οι αυθεντικές αναφορές για τη διαγωγή του στην Ελλάδα είναι πολύ υπέρ του. Αντίθετα από τα άλλα δύο εμπόλεμα μέρη, τήρησε πιστά τις δεσμεύσεις του, ήταν γενικά διατεθειμένος να μεταχειρίζεται τους αιχμαλώτους του με ανθρωπιά, και ακόμη περισσότερο να εκτιμά και να τιμά την ανδρεία και τον πατριωτισμό, ακόμη και σε έναν άπιστο εχθρό.

Στη δύση του ηλίου, στις 22, άρχισε η συγκέντρωση· οι γυναίκες φόρεσαν ανδρική ενδυμασία και ζώστηκαν τη μέση τους με σπαθιά και εγχειρίδια· όπλα δόθηκαν επίσης σε όσα αγόρια ήταν σε ηλικία να τα χρησιμοποιήσουν· και οι πολεμιστές που αποτελούσαν την εμπροσθοφυλακή της φάλαγγας, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, διέσχισαν την τάφρο και έμειναν ήσυχοι πεσμένοι με το πρόσωπο στη γη, περιμένοντας το προσυμφωνημένο σύνθημα από τον Καραϊσκάκη. Παρά τη φροντίδα τους να αποφύγουν τον θόρυβο ή τη σύγχυση, ο εχθρός, γνωρίζοντας τις προθέσεις τους, έριχνε ασταμάτητα ομοβροντίες από σκάγια και μουσκέτα στα τείχη. Επί μία ώρα οι Έλληνες έμεναν παθητικοί υπό αυτό το εξοντωτικό πυρ. Τελικά, μη διακρίνοντας καμία κίνηση από την πλευρά των συμπατριωτών τους στους λόφους, η υπομονή τους εξαντλήθηκε· και καθώς το φεγγάρι έλαμπε έντονα, με μια ταυτόχρονη κραυγή, τινάχτηκαν όρθιοι και όρμησαν εμπρός, με τα μουσκέτα στα χέρια και τα σπαθιά δεμένα στους καρπούς τους. Ούτε τάφος ούτε προχώμα, ούτε βροντές κανονιών, ούτε ομοβροντίες όπλων, ούτε οι ξιφολόγχες των Αράβων μπόρεσαν να ανακόψουν το φοβερό πλήγμα. Σε λίγα λεπτά τα χαρακώματα είχαν περαστεί -το πεζικό διασπάστηκε- οι συστοιχίες πυροβολικού σίγησαν και οι πυροβολητές κατασφάχτηκαν πάνω στα κανόνια τους.

Ο εχθρός φάνηκε παραλυμένος από τη σφοδρότητα της επίθεσης, και ένας ευρύς χώρος καθαρίστηκε για τη φάλαγγα, η οποία προχώρησε διασχίζοντας την πεδιάδα σε μια συμπαγή μάζα. Το τουρκικό ιππικό, ανίκανο να προκαλέσει οποιαδήποτε ρήξη στο μέτωπό της, κρεμόταν στα πλευρά και στα μετόπισθεν, σφάζοντας τις γυναίκες, τα παιδιά και τους αποκομμένους. Καθώς άρχισαν να ανεβαίνουν στο βουνό και φαντάστηκαν ότι βρίσκονταν σε ασφάλεια, έπρεπε να υποστούν την επίθεση ενός μεγάλου σώματος εχθρικού πεζικού τοποθετημένου σε ενέδρα· αλλά με τη βοήθεια 300 ανδρών του Καραϊσκάκη που ήρθαν τότε προς ενίσχυσή τους, απαλλάχτηκαν από αυτό το εμπόδιο. Φτάνοντας στο στρατόπεδο εκείνου του διοικητή, τον βρήκαν άρρωστο στη σκηνή του, και τις προμήθειες τόσο σπάνιες που μόλις και μετά βίας μπορούσαν να βρουν μια μπουκιά φαΐ. Αναγκάστηκαν, λοιπόν, σε αυτή την εξαντλημένη κατάσταση, να συνεχίσουν την πορεία τους προς τα Σάλωνα [Αμφισσα], ένα ταξίδι αρκετών ημερών μέσα από μια άγονη και ερημωμένη χώρα, με τον αριθμό τους να λιώνει από την εξάντληση και την πείνα στον δρόμο. Στα Σάλωνα οι επιζώντες απόλαυσαν επιτέλους ανάπαυση.

Δυστυχώς, το πλήθος των Μεσολογγιτών πολιτών είχε καθυστερήσει τη στιγμή της εφόδου και έπεσε θύμα της δικής του διστακτικότητας, καθώς και μιας κραυγής πανικού που υψώθηκε: "Πίσω στα χαρακώματα!" Υποθέτοντας ότι είχε διαταχθεί υποχώρηση, έσπευσαν πίσω στην πόλη. Ο εχθρός εισήλθε ταυτόχρονα και ακολούθησε μια γενική σφαγή. Πολλοί από τους κατοίκους και των δύο φύλων είχαν, πράγματι, εξαρχής αρνηθεί να εγκαταλείψουν τη γενέτειρά τους και, μαζί με εκείνους που η ηλικία, τα τραύματα ή η αρρώστια καθιστούσαν ανίκανους να συμμετάσχουν στην Έξοδο, κλείστηκαν σε ορισμένα ερειπωμένα κτίρια όπου είχε εναποτεθεί το υπόλοιπο των πυρομαχικών τους.

Ένας προύχοντας, ονόματι Καψάλης, αποσύρθηκε με την οικογένειά του στην κύρια αποθήκη, που περιείχε τριάντα βαρέλια μπαρούτι, δίπλα στα οποία καθόταν ένας κουτσός βετεράνος με το φιτίλι στο χέρι, έτοιμος για την έκρηξη μόλις θα συγκεντρωνόταν γύρω από το κτίριο επαρκές πλήθος επιτιθέμενων, ώστε να τους εξασφαλίσει τουλάχιστον, τη στιγμή της καταστροφής, μια αιματηρή εκδίκηση. Καθ'

όλη τη διάρκεια της νύχτας, κραυγές απόγνωσης ή θριάμβου σμίγονταν με τους κρότους των μουσκέτων και τις επαναλαμβανόμενες εκρήξεις, καθώς ο εχθρός παραβίαζε διαδοχικά τις αποθήκες και οι αφοσιωμένοι ένοικοί τους έβαζαν φωτιά στα πυρομαχικά. Τόσο μεγάλη ήταν, πράγματι, η σφαγή των "απίστων" κατά τη διάρκεια αυτής της καταστροφής, ώστε ο αριθμός των νεκρών τους υποτίθεται ότι ήταν τουλάχιστον ίσος με εκείνον των Χριστιανών.

Μεταξύ των πιο διακεκριμένων θυμάτων από την πλευρά των τελευταίων ήταν (εκτός από τον άλλο γενναίο κληρικό που ήδη αναφέρθηκε) ένας Έλληνας επίσκοπος [ο Ρωγών Ιωσήφ], τρεις στρατηγοί, ο αρχιμηχανικός, ο Δρ Μάγιερ (Dr Meyer), εκδότης των Ελληνικών Χρονικών, και έξι άλλοι Γερμανοί Φιλέλληνες. Ο βετεράνος Τζακομούτσι (Giacomuzzi) διέφυγε παρά τις αναπηρίες του και συνέβαλε σημαντικά στην επιτυχία της Εξόδου, συγκρατώντας όταν χρειαζόταν την απερίσκεπτη ορμητικότητα και κατευθύνοντας τα πυρά αυτών των απειθάρχητων πολεμιστών στις διαδοχικές συγκρούσεις με τα εχθρικά σώματα.

Η ακόλουθη συγκινητική επιστολή, την οποία ο άτυχος Μάγιερ κατάφερε να αποστείλει σε έναν φίλο του λίγες μέρες πριν από την Έξοδο, αποτελεί ζωντανή μαρτυρία για το μέγεθος των δεινών και το ηρωικό πνεύμα της φρουράς:

"Οι κακουχίες που υπομένουμε και ένα τραύμα στον ώμο (προοίμιο εκείνου που θα γίνει το διαβατήριό μου για την αιωνιότητα) με εμπόδισαν μέχρι τώρα να σου γράψω. Έχουμε φτάσει στην ανάγκη να τρεφόμεστε με τα πιο ακάθαρτα ζώα· υποφέρουμε τρομερά από την πείνα και τη δίψα, και η αρρώστια προστέθηκε στις συμφορές μας· 1.740 σύντροφοί μας είναι νεκροί· οι σφαίρες και οι οβίδες γκρέμισαν τα σπίτια και τα τείχη μας· μας λείπουν τα καυσόξυλα και υποφέρουμε από το κρύο. Είναι ένα συναρπαστικό θέαμα να βλέπεις τον ζήλο και την αφοσίωση της φρουράς εν μέσω τόσων στερήσεων. Στο όνομα των γενναίων στρατιωτών μας, του Νότη Μπότσαρη, του Παπά-Διαμαντόπουλου και εμού του ιδίου, στους οποίους η κυβέρνηση εμπιστεύθηκε τη διοίκηση ενός σώματος, σου δηλώνω ότι ορκιστήκαμε να υπερασπιστούμε το Μεσολόγγι σπιθαμή προς σπιθαμή, να μην ακούσουμε καμία συνθηκολόγηση και να θαφτούμε στα ερείπιά του. Η τελευταία μας ώρα πλησιάζει. Η ιστορία θα μας δικαιώσει και η υστεροφημία θα κλάψει πάνω από τις συμφορές μας. Είθε η αφήγηση που συνέταξα για την πολιορκία να με επιζήσει!"

Ο συντάκτης κατακρεουργήθηκε από το τουρκικό ιππικό στους πρόποδες των λόφων, η σύζυγος και το παιδί του αιχμαλωτίστηκαν, και η επιθυμία που εξέφρασε στο τέλος της επιστολής του δεν εκπληρώθηκε ποτέ⁴².

42 Στο τέλος του τόμου, ο συγγραφέας αναλύει περαιτέρω τις πηγές του για την τύχη των χειρογράφων του Μάγιερ.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ στο Κεφ. X.

«Όσον αφορά το ανδρικό σθένος, το γνήσιο ελληνικό αίμα και τον χαρακτήρα», λέει ο Στρατηγός Gordon (Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Τόμ. 2, σελ. 28), «η Δυτική Ελλάδα δικαίως διεκδικεί την ανωτερότητα έναντι των συγγενών επαρχιών· η φύση της χώρας και η ανδρεία του λαού της έχουν σε μεγάλο βαθμό προστατεύσει τις καταπράσινες και σκιερές κοιλάδες της από ξένες εισβολές. Ούτε οι Σταυροφόροι ούτε οι Βενετοί, όπως άλλωστε ούτε οι Κράληδες της Βουλγαρίας και της Σερβίας, δημιούργησαν μόνιμες εγκαταστάσεις εκεί. Οι Αλβανοί άφησαν λίγα ίχνη από το πέρασμα και την κυριαρχία τους· και οι Τούρκοι, από την περίοδο των πρώτων σουλτάνων τους, επεδίωκαν μάλλον να αποφύγουν την ενοχλητική εχθρότητα των ορεινών, παρά να τους θέσουν υπό τον ζυγό. Αντί να εισπράττουν φόρο υποτέλειας από εδώ, οι γειτονικοί πασάδες ξόδευαν μερικές φορές χρήματα για να αγοράσουν ανακωχές· και παρόλο που η Πύλη κατείχε κάποιες πόλεις στην ακτή, εμπιστευόταν την εσωτερική διοίκηση σε καπεταναίους της ελληνικής πολιτοφυλακής [αρματολούς].»

Σχετικά με την ελληνική καταγωγή, μια εξαίρεση θα έπρεπε ίσως να διεκδικηθεί εδώ υπέρ της μικρής φυλής των Τσακώνων (Zákones), στην ανατολική ακτή της Λακωνίας, οι οποίοι αναγνωρίζονται πλέον, ακόμη και από τους πιο ένθερμους αμφισβητίες της καθαρότητας του σύγχρονου ελληνικού αίματος, ως γνήσιοι απόγονοι της αρχαίας φυλής. Ο καθηγητής Thiersch του Μονάχου, σε μια ευφυή ανάλυση της γλώσσας τους που πραγματοποίησε προσωπικά ανάμεσά τους, έδειξε ότι αυτή αφθονεί σε αρχέγονους αιολικούς ή ακόμη πιο αρχαίους και παρωχημένους τύπους· και το συμπέρασμά του είναι ότι κατάγονται όχι από τους Σπαρτιάτες, αλλά από τις αυτόχθονες Πελασγικές φυλές, οι οποίες κατείχαν τα λακωνικά υψίπεδα πριν από τη δωρική εισβολή. — Πρακτικά της Βασιλικής Ακαδημίας του Μονάχου, 3 Νοεμβρίου 1832 [στο κείμενο αναφέρεται 2026 ως τρέχον έτος, αλλά η πηγή είναι του 1832].»

ΣΗΜΕΙΩΣΗ στο Κεφ. XII.

«Έχει γίνει συνήθεια για εκείνους που αρέσκονται να υποτιμούν τον χαρακτήρα και τις πράξεις των Ελλήνων, να ισχυρίζονται, και μάλιστα με κάποιο σχήμα ευλογοφάνειας, ότι η ανεξαρτησία τους δεν κερδήθηκε πραγματικά από τους ίδιους στη μάχη, αλλά υπήρξε έργο της ευρωπαϊκής διπλωματίας· καθώς, την περίοδο που η Τριπλή Συμμαχία παρενέβη υπέρ τους, είχαν ήδη ουσιαστικά υποταχθεί.

Ας αναλογιστούμε όμως, από την άλλη πλευρά, ποια ήταν η άμεση αιτία αυτής της παρέμβασης των ισχυρών συμμάχων τους τη στιγμή της έσχατης ανάγκης τους. Δεν ήταν η προηγούμενη παρέμβαση υπέρ της Τουρκίας ενός συμμάχου πολύ ανώτερου από την ίδια, στο πρόσωπο του Ιμπραήμ Πασά, με τους αιγυπτιακούς στόλους και τους στρατούς του; Τη στιγμή που εκείνος εμφανίστηκε, η υπόθεση του Σουλτάνου έμοιαζε σχεδόν τόσο απελπιστική όσο και εκείνη των Ελλήνων πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου.

Το να μιλάμε για την Αίγυπτο σε αυτή την περίπτωση ως μια απλή σατραπεία της Τουρκίας είναι πλάνη. Αν ο Μεχμέτ Αλή είχε εξαρχής συνεργαστεί εγκάρδια με τον ονομαστικό του κύριο, τότε ίσως αυτό το επιχείρημα να είχε κάποια βάση. Οι Έλληνες θα είχαν τότε, επίσης, κάποιες πιθανότητες -ενώ οι δυνάμεις τους ήταν ακόμη νωπές- να ματαιώσουν τις κοινές προσπάθειες και των δύο εχθρών τους. Όμως οι Αιγύπτιοι

δεν πήραν μέρος παρά μόνο όταν οι επαναστάτες είχαν ήδη εξαντληθεί από τον επιτυχή αγώνα εναντίον του εξίσου εξαντλημένου εχθρού τους· και τη στιγμή που κείτονταν σε αυτή την αβοήθητη κατάσταση, όλοι οι πόροι ενός νέου και πολύ πιο τρομερού εχθρού επιστρατεύτηκαν ξαφνικά εναντίον τους.

Η εισβολή του Ιμπραήμ ήταν, συνεπώς, μια ξένη παρέμβαση εξίσου σαφής με τη στάση που τήρησαν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις· και θα ήταν τόσο άδικο όσο και αγενές, με αναφορά σε οποιαδήποτε από αυτές τις μετέπειτα πράξεις, να αρνηθούμε στους Έλληνες την αναγνώριση ότι κέρδισαν με το σπαθί τους τη δική τους ελευθερία.»

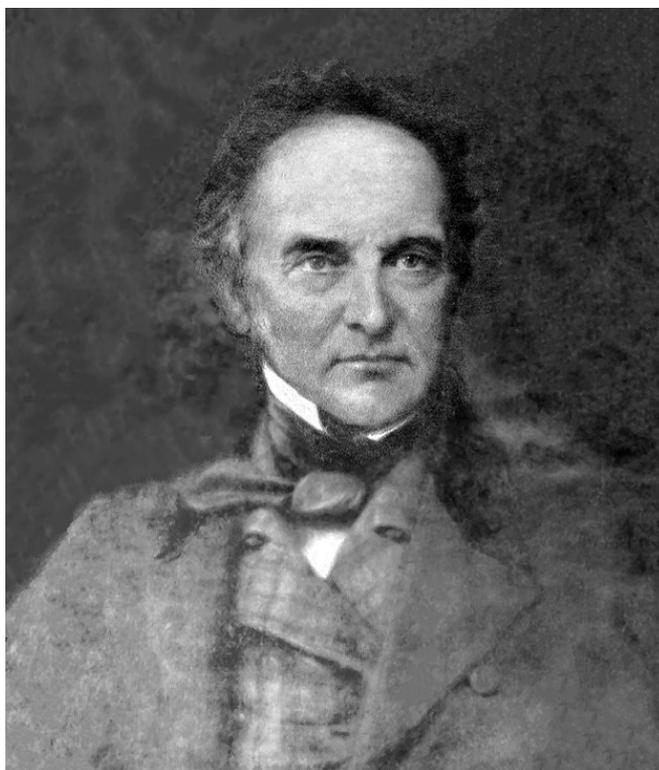
ΣΗΜΕΙΩΣΗ στο Κεφ. XII.

«Για να επανέλθουμε για μια στιγμή στις αντικρουόμενες αξιώσεις για τη συμπάθειά μας, μεταξύ των αρχαίων και των σύγχρονων προασπιστών της ελληνικής ελευθερίας, η ακόλουθη περίπτωση μπορεί να αναφερθεί —μεταξύ άλλων παρόμοιας φύσης που παρέχει η ιστορία του πολέμου— λόγω του παραλληλισμού που προσφέρει με τη σπαρτιατική άμυνα των Θερμοπυλών.

Κατά την προέλαση του Ιμπραήμ με τον φοβερό στρατό του στο εσωτερικό του Μοριά, ο Δικαίος Φλέσσας, ένας Μεσσήνιος που ανατράφηκε ως ιερέας και ως εκ τούτου αποκλήθηκε οικεία Παπαφλέσσας, ένας από τους πρωιμότερους και πιο δραστήριους Έλληνες πατριώτες, τοποθετήθηκε με περίπου έντεκα εκατοντάδες άνδρες στο πέρασμα του Πεταλιδίου [στο κείμενο αναφέρεται ως Pedimen, εννοώντας το Μανιάκι], στον δρόμο από το Ναβαρίνο προς την Αρκαδιά [Κυπαρισσία], με σκοπό, με κάθε τίμημα, να αναχαιτίσει την πρόοδο του εχθρού.

Κατά την προσέγγιση των Αιγυπτίων, εγκαταλείφθηκε από περίπου οκτακόσιους στρατιώτες του· αλλά με τους υπόλοιπους, που ανέρχονταν σε κάτι λιγότερο από τριακόσιους αποφασισμένους πολεμιστές, αποφάσισε να κρατήσει τη θέση του. Αφού η μάχη διήρκεσε εννέα ώρες, ο Ιμπραήμ βρήκε τρόπο να τον κυκλώσει, καταλαμβάνοντας και τις δύο πλευρές του στενού στο οποίο ήταν τοποθετημένος. Στη συνέχεια ώθησε τα στρατεύματά του σε μια γενική έφοδο και, σε έναν θανάσιμο αγώνα σώμα με σώμα, με σπαθιά, ξιφολόγχες και υποκόπανους μουσκέτων, όλοι οι Έλληνες σκοτώθηκαν, εκτός από δύο που κρύφτηκαν ανάμεσα στα πτώματα. Οι Αιγύπτιοι έχασαν περίπου εξακόσιους άνδρες.

Όταν το κεφάλι του Φλέσσα παρουσιάστηκε στον Ιμπραήμ, "θαυμάζοντας", λέει ο ιστορικός [ο Thomas Gordon στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης], "στους άλλους την ανδρεία που ο ίδιος είχε συνείδηση ότι διέθετε, το φίλησε και εξέφρασε τη λύπη του που δεν είχε συλληφθεί ζωντανός".»

William Mure (scholar)

Ο William Mure (10 Ιουλίου 1799 – 1 Απριλίου 1860) ήταν Σκωτσέζος λόγιος και πολιτικός των Συντηρητικών. Υπηρέτησε στο Κοινοβούλιο του Ηνωμένου Βασιλείου από το 1846 έως το 1855 ως βουλευτής (MP) της επαρχίας Renfrewshire και ήταν ο Λόρδος (Laird) του Caldwell στο Ayrshire.

Πρώιμα χρόνια

Ο William Mure γεννήθηκε στις 10 Ιουλίου 1799 στο Caldwell House, κοντά στο Ayrshire. Ήταν ο πρωτότοκος γιος του William Mure του Caldwell (απεβ. 1831), συνταγματάρχη της πολιτοφυλακής του Renfrew και Λόρδου Πρύτανη (Lord Rector) του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης από το 1793 έως το 1794, και της Anne Blair Mure (απεβ. 1854). Εκείνη ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Sir James Hunter Blair, 1ου Βαρονέτου (1741–1787) του Dunskey στο Wigtownshire. Ο παππούς του από την πλευρά του πατέρα του ήταν ο William Mure (1718–1776), Βαρόνος του Θησαυροφυλακίου (Baron of the Exchequer) και απόγονος των Mures του Rowallan. Ο μικρότερος αδελφός του ήταν ο βουλευτής και δικαστής David Mure, Λόρδος Mure (1810–1891).

Εκπαιδεύτηκε στο Σχολείο του Westminster, στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου και στη συνέχεια στη Γερμανία, στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.

Διαδοχή

Ο Mure διαδέχθηκε τις ιδιοκτησίες (κτήματα) του Caldwell μετά τον θάνατο του πατέρα του, στις 9 Φεβρουαρίου 1831.

Σταδιοδρομία

Όταν ήταν περίπου είκοσι δύο ετών, συνέβαλε στο περιοδικό Edinburgh Review με ένα άρθρο για την ισπανική λογοτεχνία. Η πρώτη του ανεξάρτητη δημοσίευση ήταν το έργο «Σύντομες παρατηρήσεις για τη Χρονολογία των Αιγυπτιακών Δυναστειών» (Brief Remarks on the Chronology of the Egyptian Dynasties) το 1829, στρεφόμενος κατά των απόψεων του Champollion. Ακολούθησε το 1832 το έργο «Μια πραγματεία για το Ημερολόγιο και το Ζωδιακό Κύκλο της Αρχαίας Αιγύπτου» (A Dissertation on the Calendar and Zodiac of Ancient Egypt).

Το 1838, ο Mure ξεκίνησε μια περιοδεία στην Ελλάδα, αναχωρώντας από την Ανκόνα για την Κέρκυρα στις 17 Φεβρουαρίου. Μελέτησε την τοπογραφία της Ιθάκης και επισκέφθηκε την Ακαρνανία, τους Δελφούς, τη Βοιωτία, την Αττική και την Πελοπόννησο. Το 1842 δημοσίευσε ένα ενδιαφέρον οδοιπορικό με τίτλο «Ημερολόγιο μιας περιοδείας στην Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά» (Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands). Το κύριο έργο του, «Μια Κριτική Ιστορία της Γλώσσας και της Λογοτεχνίας της Αρχαίας Ελλάδας» (A Critical History of the Language and Literature of Antient Greece), εκδόθηκε μεταξύ 1850–1857 σε πέντε τόμους. Το έργο αυτό πραγματεύεται την πρώιμη ιστορία της γραφής, τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τους πρώιμους λυρικούς ποιητές και τους ιστορικούς Ηρόδοτο, Θουκυδίδη και Ξενοφώντα, χωρίς όμως να περιλαμβάνει τους δραματουργούς, τους ρήτορες ή τη λογοτεχνία μετά το 380 π.Χ.

Άλλα έργα του περιλαμβάνουν: «Η Εμπορική Πολιτική των Pitt και Peel» (1847), «Επιλογές από τα Οικογενειακά Έγγραφα των Mures» (1854), «Παρατηρήσεις στα Παραρτήματα του δεύτερου τόμου της Ιστορίας της Ελλάδας του κ. Grote» (1851) και το «Εθνική Κριτική» (1858).

Πολιτική σταδιοδρομία

Διετέλεσε βουλευτής (M.P.) του Renfrewshire από το 1846 έως το 1855 με το Συντηρητικό Κόμμα, αν και σπάνια μιλούσε στη Βουλή. Αναγορεύτηκε Διδάκτωρ Αστικού Δικαίου (D.C.L.) από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης το 1833. Ήταν άνθρωπος με επιβλητική παρουσία, ελκυστικούς τρόπους και ευγενική διάθεση. Όπως ο πατέρας του, υπήρξε για πολλά χρόνια συνταγματάρχης της πολιτοφυλακής του Renfrewshire και, όπως ο πατέρας και ο παππούς του, διετέλεσε Λόρδος Πρύτανης του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης (1847–1848).

Προσωπική ζωή

Στις 7 Φεβρουαρίου 1825, ο Mure παντρεύτηκε τη Laura Markham, τη δεύτερη κόρη του William Markham του Becca Hall στο Yorkshire, και εγγονή του William Markham (1719–1807), Αρχιεπισκόπου της Υόρκης. Απέκτησαν τρεις γιους και τρεις κόρες:

William Mure (1830–1880), Αντισυνταγματάρχης και βουλευτής του Renfrewshire.

Charles Reginald Mure, αξιωματικός του πεζικού.

Emma Mure (1833–1911), η οποία παντρεύτηκε τον Thomas Lister, 3ο Βαρόνο Ribblesdale.

Πέθανε στο Kensington Park Gardens του Λονδίνου, την 1η Απριλίου 1860, σε ηλικία 60 ετών. Ο Mure είναι θαμμένος στην ενοριακή εκκλησία του Neilston.

Απόσπασμα «Ακαρνανία - Αιτωλία»
μεταφρασμένο
από το Βιβλίο του WILLIAM MURE
" TOUR IN GREECE AND THE IONIAN ISLANDS vol. I "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr